

**CULTUURHISTORISCHE
LANDSCHAPSINVENTARISATIE
GEMEENTE BREDA
V
OM VERDER TE LEZEN**

dr K.A.H.W. Leenders

15 oktober 2004

5.1. DE VORMING VAN DE GEMEENTEN TEN WESTEN VAN DE DONGE	209
1. INLEIDING	209
2. ZAND-BRABANT IS EEN GEHUCHTENLAND	209
3. HET GEHUCHT IS DE BASIS EENHEID	210
4. HET "DORP" ALS INSTITUTIE IS HET SAMENGAAN VAN GEHUCHTEN	211
5. DE DORPSNAAM: GEMEENSCHAPSNAAM OF NEDERZETTINGSNAAM ?	213
6. VÓÓR 1800 EEN HELE REEKS INSTITUTIES, IEDER MET EEN EIGEN BEREIK	216
6.1. <i>Schepenbankgebieden</i>	217
6.2. <i>Parochies</i>	218
6.3. <i>Fiscale dorpen</i>	220
6.4. <i>Gemeynten</i>	221
7. VORMING VAN DE DORPEN IN DE MIDDELEEUWEN	223
8. GEMEENTEN VRIJ WILLEKEURIG UIT OUDERE ENTITEITEN SAMENGESTELD	225
9. CONCLUSIE	226
5.2. DE HAAGSE BEEMDEN IN RUIMER VERBAND	227
1. BEEMDEN	227
1.1. <i>Gemene Beemden ?</i>	229
1.2. <i>Verkaveling en gemeenschappelijkheid</i>	230
1.3. <i>"Beemden": een samenvatting</i>	231
2. HAAGSE	231
5.3. DE MARK	233
1. RIVIERSTELSEL	233
2. ONTWIKKELINGSFASEN IN DE LOOP DER EEUWEN	233
2.1. <i>Bovenstrooms van Breda</i>	233
2.2. <i>De Aa of Weerijs</i>	235
2.3. <i>De Mark bij Breda</i>	235
2.4. <i>De hoogmiddeleeuwse Beneden-Mark</i>	237
2.5. <i>De Beneden-Mark in de overstromingsperiode.</i>	237
2.6. <i>De Mark als dichtslibbende getijderivier</i>	238
2.7. <i>De gekanaliseerde Mark.</i>	239
3. HILLEN LANGS DE MARK	239
5.4. HET LANDGOEDERENLANDSCHAP ROND BREDA	241
1. INLEIDING	241
2. HET LANDGOEDERENLANDSCHAP ROND ANTWERPEN	242
3. DE PARTICULIERE LANDGOEDEREN ROND BREDA	244
3.1. <i>Oorsprong</i>	244
3.2. <i>Persoonlijke bindingen met Breda</i>	247
3.3. <i>De ruimtelijke structuur van de landgoederen bij Breda</i>	247
3.4. <i>Bosbouw</i>	249

3.5	<i>Naamsveranderingen</i>	251
3.6	<i>Volksverhalen</i>	252
3.7	<i>Schuilkerken</i>	253
4	DE PRINSELIJKE LANDGOEDEREN ROND BREDA	253
4.1	<i>Oorsprong</i>	253
4.2	<i>Kasteel en omgeving</i>	253
4.3	<i>De tuinen en lusthoven</i>	254
4.4	<i>De waranden</i>	254
4.5	<i>De bossen</i>	255
4.6	<i>De lanen naar de bossen</i>	265
4.7	<i>Zichtlijnen</i>	265
5	HET LANDGOEDERENLANDSCHAP ROND BREDA	266
5.1	<i>De wisselwerking tussen particuliere en prinselijke landgoederen</i>	266
5.2	<i>De internationale tuin- en parkmode</i>	266

5.1. DE VORMING VAN DE GEMEENTEN TEN WESTEN VAN DE DONGE

DR K.A.H.W. LEENDERS¹

1. INLEIDING

In deze bijdrage wordt gepeild naar de genese van de moderne gemeenten in Noord-Brabant en meer bepaald die rond Breda. Daarbij wordt gebruik gemaakt van gegevens die verzameld en bewerkt zijn voor mijn proefschrift over de occupatie- en nederzettingsgeschiedenis van een groot gebied waartoe ook westelijk Noord-Brabant behoort. Gepoogd zal worden het verband tussen de "moderne" gemeenten (van na 1800) met de oudere entiteiten aan te duiden, en voorts om aan te geven wat de genetische relatie is tussen dorpen, gehuchten, parochies, schepenbankgebieden, gemeynten en fiscale districten van vóór 1800. De grenzen van de provincie Noord-Brabant zullen in deze bijdrage herhaaldelijk overschreden worden. Dat biedt de mogelijkheid om bepaalde eigenaardigheden van onze streek tegen de achtergrond van andere omstandigheden elders te herkennen als specifiek streekeigen oplossingen, zonder algemene geldigheid of vanzelfsprekendheid.

2. ZAND-BRABANT IS EEN GEHUCHTENLAND

Zand-Brabant is een gehuchtenland. Per pré-fusiegemeente telt het gemiddeld ongeveer een dozijn gehuchten. Tabel 1 illustreert dat. Helsen en Helsen publiceerden een overzicht van 1009 gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen in 90 "oude" gemeenten². Steegh analyseerde het nederzettingpatroon in het zandgebied van Noord-Brabant en noordelijk Limburg³. In zijn aantallen zijn ook de dorpskernen (geen gehuchten in strikte zin) en steden opgenomen. Na correctie daarvoor komt hij op 12,8 gehucht per gemeente uit. Buiks en Leenders behandelden westelijk Noord-Brabant en een deel van de Antwerpse Kempen⁴. Dat gebied overlapt deels met dat van Steegh en dat van Helsen en Helsen, maar neemt ook een polderzone mee. Voor het zandgebied vinden zij weer de vertrouwde waarde van een dozijn gehuchten per oude gemeente. Voor de kleizone werd echter nog geen viertal gehuchten per gemeente opgetekend. Hier tekent zich een duidelijk contrast in het nederzettingpatroon af!

Tabel 1. Aantallen gehuchten en gemeenten in drie studies⁵.

Bron	gemeenten	gehuchten	geh/gem
Helsen en Helsen	90	1009	11,2
Steegh	185	2377	12,8
Buiks en Leenders, zand	60	701	11,7
Buiks en Leenders, klei	20	75	3,8

Bij de behandeling van het fenomeen "dorp" als gemeenschap van mensen, moet mijns inziens ook

¹ Verschenen in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 120 - 153.

² Helsen en Helsen, 1978.

³ A.W.A.Th. Steegh in de vroege jaren tachtig een uitputtende inventarisatie en analyse van de gehuchten van de Noord-Brabantse en noord-Limburgse zandgronden. Dit werk werd helaas nooit gepubliceerd.

⁴ Buiks en Leenders, 1994.

⁵ Correctie bij Steegh voor 2 gemeenten met alleen een stedelijke kern (187 wordt 185); en aantal nederzettingen min 187 (een hoofdkern per gemeente) geeft 2377.

nadrukkelijk rekening gehouden worden met de onderliggende structuur van gehuchten. Dat gebeurt te weinig.

3. HET GEHUCHT IS DE BASISSEENHEID

Smulders wees er reeds op dat een dorp, in de betekenis van dorpsgemeenschap, verdeeld was in heertgangen of herdschappen, die soms meer en soms minder ontwikkeld waren tot een dorpachtig wezen. Daarnaast bestonden er volgens deze auteur de wel te onderscheiden rotten⁶.

De rotten hadden tot taak het bewaken van hun gebied tegen zwervers en dieven, het onderhoud van wegen en watergangen en het blussen van branden. Per rot was er een rotmeester en die stond weer onder een dorps-kapitein. In ons studiegebied is dit stelsel voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog nooit gesignaleerd in de bronnen. Wel komt het nadien voor in het Hoogstraatse⁷. De beschreven taken werden elders wellicht uitgeoefend door de gezworenen in het dorp, oorspronkelijk de gezworen bedezetters⁸.

Een inventarisatie van "gehuchten" in de Baronie van Breda hanteerde in 1659 in feite een grovere onderverdeling van de dorpen dan die in echte gehuchten. Het woord gehucht staat in die lijst eigenlijk voor "kwartier" in de betekenis van dorpsonderdeel, waarbij dan de streek rondom de voornaamste nederzetting in iedere plaats niet meegeteld werd⁹.

De heertgangen, *pastoria*, wijken of gehuchten waren sociale en ruimtelijke onderdelen van het dorp. Smulders signaleerde dat vanuit de heertgangen vertegenwoordigers naar een dorpsvergadering gestuurd werden en Kappelhof berichtte dat ook de verschillende dorpsfuncties wel eens volgens een bepaalde verdeelsleutel over de gehuchten verdeeld werden. Molemans signaleerde dat ook en zag daarin een teken dat het dorp ooit als het ware uit de fusie van een groep gehuchten gevormd werd¹⁰. Een vertegenwoordiging van de gehuchten in het dorpsbestuur lijkt zich in het studiegebied in de middeleeuwen voor te doen te Meerle waar in 1256 vier groepen gehuchten ieder twee gezworenen leverden¹¹. Het document waar dit uit moet blijken werd echter overgeleverd in een afschrift uit 1619, dat minstens wat de spelling van de namen zeventiende-eeuws is en mogelijk zelfs geheel vals¹². Voorts stelden we vast dat de grenzen van heertgangen destijds scherp bepaald waren, onder andere met afsluithekken. Nog omstreeks 1804 blijkt het "gehucht Hulten" als eigenaar beschouwd te worden van 2 perceeltjes hei en een stukje weg, waar later nog zeven snippers akkerland aan werden toegevoegd¹³. Gehuchten traden soms nadrukkelijk als afzonderlijke eenheden naar voren, los van het dorp¹⁴. Vaak gebeurde dit met betrekking tot een gemeente, maar Kappelhof haalt ook een voorbeeld aan waarin een gehucht van Deurne procedeerde tegen het corpus van Deurne en Liessel in de Meierij. Hij concludeert daaruit dat in dit gehucht een rechtspersoonlijkheid was. Het is goed mogelijk dat een gehucht door aangroei van bevolking en grotere welvaart geleidelijk meer en meer een dorpachtig karakter kreeg: een eigen kas, een eigen rechtspersoonlijkheid etc. Zo'n groeiproces kan uiteindelijk leiden tot afsplitsing en vorming van een echt dorp, alhoewel succes niet vanzelfsprekend was. Zo ontwikkelde Castelree bij Minderhout zich in de richting van zelfstandigheid, maar bleef uiteindelijk deel uitmaken van Baarle-Nassau waarmee het slechts met een 300 meter breed strookje verbonden

---

⁶ Smulders, 1955, 5.

⁷ Rombauts, 1989 - 1990, 126, eerste vermelding 1682.

⁸ Mededeling C.J.M. Buiks.

⁹ NAG, NDR 7964 f 318 - 324.

¹⁰ Molemans, 1986, 18.

¹¹ Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 1025a.

¹² Tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand werden in ieder geval te Oosterhout (Dillo en Van Syngel, 1988) en te Weelde (Van Uytven, 1985) "oude oorkonden" gecreëerd teneinde bepaalde voorrechten te claimen. Te Weelde is er nog een groep van dergelijke verdachte teksten en ook deze voor Meerle past in de verdachte groep.

¹³ Dienst van het Kadaster te Breda, Kadaster Gilze, Alfabethische Lijst art. 335.

¹⁴ Dit is vergelijkbaar met wat Behets aantrof in het graafschap Loon: Behets, 1969, 24 - 25.

was en is¹⁵. Ook de vijf gehuchten uit de parochie Wortel die onder de schepenenbank van Rijkevorsel hoorden, traden wel eens zelfstandig op, onder aanvoering van de drie schepenen die zij leverden in de bank van Rijkevorsel¹⁶. In ons studiegebied en onze studieperiode moet dit proces zich meermalen voorgedaan hebben.

Smulders wees er op dat sommige gehuchten uit grondheerlijkheden zullen zijn voortgekomen, maar zeker niet alle. Dit geldt zeker ook voor ons studiegebied: Hulten is er een voorbeeld van. De benaming heertgang zag Molemans als aanduiding voor delen van het heide- en weidegebied waar de herders van bepaalde buurtschappen hun kudde lieten grazen. Hij vermeldt dat in de Limburgse Kempen tot het einde van de zestiende eeuw particuliere herders niet toegestaan waren en men dus gebruik moest maken van de buurtschapherder. Die buurtschapherder ontving loon en voedsel van de burens van wie hij het vee weidde¹⁷. In ons studiegebied werd daarover te Wuustwezel in 1323 getuigd¹⁸. Deze economische binding tussen boeren onderling, hun herder en hun weidegebied kan heel goed de sociale samenhang van de gehuchten tot stand gebracht en gehandhaafd hebben.

Dit "gehuchtmodel" gaat sterk uit van een boerengemeenschap. Op de kaarten van rond 1800 vinden we evenwel ook groepen woningen die lijken samen te hangen en als zodanig een naam hebben. Toch zijn het evident geen boerderijen: er is geen erf en als nagegaan wordt wie er woont, blijkt dat het om landarbeiders of wevers gaat. Mogelijk zijn dit jongere gehuchtvormen. In weer andere gehuchten stelden we een symbiose tussen boeren en (land)arbeiders vast¹⁹.

In ruimtelijke zin worden gehuchten niet persé gekenmerkt door een "klontje boerderijen". Veeleer staan de boerderijen in dit deel van Brabant ruim gespatieerd langs een "gehuchtse straat" en niet zelden staan ze zelfs geheel verspreid in het cultuurland. Tot het agrarisch gehucht behoren niet alleen de boerderijen met hun erven en cultuurland (akker, grasland), maar ook het hakhout, de wegen met hun brede bermen en in heel wat gevallen ook een stuk van de heide. Dat alles kunnen we als het gehuchttoebehooren beschouwen. De collectiviteit van gehuchttoebehoorens vormt dan het dorpstoebehooren.

4. HET "DORP" ALS INSTITUTIE IS HET SAMENGAAN VAN GEHUCHTEN

De economische en sociale verbanden tussen een aantal gehuchten hebben op een hoger niveau geleid tot de vorming van de sociaal-economische gemeenschap die we als "dorpsgemeenschap" kunnen aanduiden, of kortweg als "dorp".

Smulders beschreef op grond van zijn ervaringen in de Meierij van 's-Hertogenbosch een "dorp" als een gebied met een eigen financieel beheer, met een afzonderlijke dorps huishouding, met een aparte dorpsrekening. De inwoners heten "naburen" of "geburen". Een dorp had twee "borgemeesters" die de dorpskas beheerden. Het dorpsbestuur werd gevormd door die borgemeesters samen met een wisselend aantal gezworenen, de kerk- en Heilig-Geestmeesters en nog enkele voornamen ingezetenen. Volgens Rombauts hoorden ook de plaatselijke schout en schepenen tot het dorpsbestuur, terwijl in Rijkevorsel de gezworenen er niet toe behoorden²⁰. Blijkbaar waren er dus in de samenstelling van het dorpsbestuur van plaats tot plaats verschillende gewoonten. Het dorpsbestuur maakte verordeningen of keuren en besliste over het lenen van geld, procedeerde

---

¹⁵ Brekelmans, 1965, 11 - 12: in 1333 afzonderlijk bedeplichtig; in 1664 vertegenwoordigd door dorpsmeesters, gezworenen en ingezetenen. In de haarstedentellingen van de vijftiende eeuw staat Castelree ook afzonderlijk vermeld.

¹⁶ Rombauts, 1989 - 1990, 103.

¹⁷ Molemans, 1986, 89; ook Behets, 1969, 24 - 25.

¹⁸ 132311291 (Van den Nieuwenhuizen, 1976, nr. 164).

¹⁹ Leenders, 1979a.

²⁰ Rombauts, 1989 - 1990, 100 - 102.

waar nodig en vertegenwoordigde het dorpsbelang naar buiten toe. Het maakte soms keuren voor de gemeente, stond toegang tot de gemeente toe en kon er delen van verkopen ten bate van de dorpskas²¹. Belangrijke transacties liet het namens het dorp vastleggen voor de schepenenbank waaronder het dorp ressorteerde. Het dorp vormde als zodanig een *corpus*, een rechtspersoonlijkheid die verplichtingen kon aangaan en verantwoordelijk gesteld kon worden²². De taak van het dorpsbestuur lijkt in zijn algemeenheid op die van een modern gemeentebestuur, al zijn er in de details van de aandachtsgebieden in de loop van de eeuwen uiteraard belangrijke wijzigingen opgetreden. Kappelhof²³ wees er op dat de dorpsgemeenschap tegen het einde van de achttiende eeuw inderdaad reeds als "gemeente" werd aangeduid. Molemans²⁴ beschreef onder de benaming "gemeente" voor de Limburgse Kempen hetgeen we hierboven als "dorp" presenteerden.

Een eerste blijk van het gebruik van het woord "dorp" (latijn: *villa*) in deze betekenis zien we te Antwerpen al in 1155²⁵. Buiten Antwerpen werd het woord mogelijk zo gebruikt toen de schepenen en het gemene dorp van Zandvliet in 1266 gezamenlijk optraden²⁶. Een dorp had eigen gebruiken²⁷ en soms ook een eigen maatstelsel²⁸. Een vroeg voorbeeld van een dorp dat een proces aanging is Wuustwezel in 1323²⁹. Loenhout beschikte in 1347 over een gemeen dorpszegel dat de geburen van het dorp samen met de schepenen gebruikten in een typische dorpszaak: het schuttersambt³⁰. Er zijn ook documenten waarin we een "dorp" als corpus zien handelen, zonder dat het woord "dorp" of "villa" genoteerd werd. In plaats daarvan was er sprake van "geburen" of "buren" die gezamenlijk handelend optraden³¹. Zo werden in de vroege veertiende eeuw in de Veenzijde van de Grote Waard de

---

²¹ Dit is een vermenging van functies ! Zie voor de gemeenten § 5.4 hierna.

²² Kappelhof, 1978, 126.

²³ Kappelhof, 1978, 127.

²⁴ Molemans, 1986.

²⁵ Goetschalckx, 1909, nr. 15 : *asentia totius ville Antwerpiensis*.

²⁶ Dillo en Van Synghele, 2000, nr. 1064: *tam a scabinis de Berendrecht, quorum nomina inferius scripta sunt, quam universitate eiusdem oppidi, necnon a scabinis et universitate ville de Zandvliete, necnon et ab hominibus de Staebroec*. Let op de 3 verschillende beschrijvingen: *oppidum*, *villa* en "*homines*" sec ! Men maakte waarschijnlijk bewust onderscheid tussen de volledige dorpsgemeenschappen van Berendrecht en Zandvliet aan de ene kant en een groep inwoners van Stabroek aan de andere kant. Maar onduidelijk is waarom Berendrecht hier *oppidum* heet en Zandvliet *villa*. Zover we weten waren het beide gewone dorpen.

²⁷ 1290, april 15, Despy, 1959, nr. 388: *ad jus, usum et consuetudinem ville de Wesele* ('s-Gravenwezel)

²⁸ 1294, oktober 2, Dillo en Van Synghele, 2000, nr. 1337: *ad mensuram ville de Brechte*; 1337, mei 1, Erens en Koyen, 1948 - 1958, nr. 820 : *measure ville de Ravels*.

²⁹ 1323, november 29, Van den Nieuwenhuizen, 1976, nr. 164: *dat een tuist gherurt was tusschen die van den Gasthuise van Antwerpen ende de liede van den dorpe van Woestwezele als van enen hertganghe om den herdde te voedene ende te loenne*. Deze twist werd bijgelegd door bemiddeling van de vrouwe van Wuustwezel met instemming van beide partijen. Bepaald werd dat het gasthuis zal *houden ende voeden den herdde, van elken sesse rendren ene dach, daerna die van den dorpe houden ende voeden van vier rendren enen dach; ende dat dese hertganc altoes sal bliven staende tallen tide...; ende wie, liede ghemeenlec van den dorpe van Woestwezele, gheloven.. vast ende gestade te houdene*.

³⁰ 1347, juli, RAA HHLP 356: heer en vrouwe van Loenhout geven met instemming van schepenen en het gemene dorp van Loenhout het schuttersambt in leen uit. Bezegeling *met onsen gemeenen zeghele des dorps ende der schepenen van Loenhout ... met ons ghemeens dorps seghele*.

³¹ Dillo en Van Synghele, 2000, nr. 1025a: vertaling (of vervalsing ?) uit 1619 van in 1256 geformuleerde parochiekeur; deze keur was eertijds opgesteld door twee kerkmeesters met *acht gebueren, als principale ingesetenen van Meerle*. De koster werd aangesteld *by consent van den parochiaen, ende die heer van Hooghstraten ende de gemeyne gebueren van Meerle*. De acht *gebueren* kwamen uit afzonderlijke gehuchten: de Straet, de Voort ende den Rode samen 2; Heyrle 2; Groot-Eyssel ende Meersel 2 en Cruysstraet, den Elsacker, Oosten-Eyndt en Lynbeek. 1294, augustus 8, AAT IV,258/1, bundel V, reeks A, nr. 44, 2, Ravels/Weelde: de verlegging van een brug op de grens wordt geregeld in bijzijn van 10 met name genoemde lieden, 4 hoevenaars van Ravels en nog 3 of 4 *nabueren* van Ravels *wesende die meeste helft van Ravels*; en schepenen van Weelde-Poppel. 1310, juli 5, ASB Cartularium I, 9: Loenhout: heer, enkele met name genoemde inwoners, enkele aan de parochie verbonden personen en heel de bevolking van het dorp ontslaan de abdy van St.-Bernaards aan de Schelde van de plicht een tiendklok te onderhouden. 1327, juni 19, Cerutti, 1956, nr. 133: getuigenissen over het begevingsrecht van de kosterij te Oosterhout. Duidelijk is dat de "buren" er een stevige zeg in hadden, de heer van Breda

"overmaten" ingenomen door de goede lieden van de betreffende ambachten en niet door de ambachtsheer, heemraden of schepenen³². Behets signaleerde ook in het graafschap Loon een onderscheid tussen het dorp, de *communitas*, en de heer en de schepenen³³. In het pré-stedelijke Steenberg en gold zelfs een procedure om "gebuur" te worden, een variant op het "poorter" worden³⁴.

Dit ideaalbeeld wordt verstoord doordat veel dorpsgemeenschappen weinig volkrijk waren. Zo werd in 1294 van 17 of 18 personen gezegd dat ze "die meeste helft van Ravels" uitmaakten³⁵. Voor de vele functies die vervuld moesten worden, waren in dergelijke dorpen maar weinig personen gekwalificeerd. Het gevolg was een cumulatie van functies, waardoor archieven dooreen raakten en het voor ons niet altijd meer duidelijk is wie in welke functie optrad. Zeker in de plaatsen waar een schepenbank zetelde, was een verschuiving (reëel of schijnbaar) van het dorpsbestuur naar het college van schepenen haast onvermijdelijk. Kappelhof³⁶ vermoedt dat deze ontwikkeling zich vooral na de middeleeuwen voordeed, en dat in de middeleeuwen deze verschuiving nog niet was opgetreden. In de door ons onderzochte periode ontstonden de meeste schepenbanken rond 1300 of werden ze dan althans waarneembaar. Ze verschijnen steeds in reeds bestaande dorpen. Dit benadrukt dat het dorpsbestuur wezenlijk iets anders is dan de schepenbank. Een inventarisatie uit 1659 van "gehuchten" in de Baronie van Breda leert dat men er toen 17 dorpen onderscheidde, soms meerdere per parochie of rechtsgebied³⁷. Ook het fenomeen van de *eningen* en het voorkomen van grote parochies die meerdere dorpen omvatten, wijst op het zelfstandig bestaan van "dorpen".

5. DE DORPSNAAM: GEMEENSCHAPSNAAM OF NEDERZETTINGSNAAM ?

Heel typisch voor de streek is dat de parochie, de dorpsgemeenschap en vaak ook het gerecht een zelfde naam dragen, alhoewel hun grenzen niet helemaal samenvallen. Die dorpsgemeenschapsnaam werd voor 1800 echter lang niet altijd gedragen door één van de gehuchten of door de plek of nederzetting waar de kerk stond. Het is vooral een gemeenschapsnaam, geen nederzettingsnaam. Zo heette het centrum van Princenhage "Kerk" of "Haagkerk", dat van Ginneken "Dorp" of "Singel".

Gezien de bevindingen van het Kempenproject ten aanzien van zich verplaatsende en soms verlaten vroege nederzettingen, lijkt een voor de hand liggende verklaring te kunnen zijn dat de dorpsgemeenschapsnaam de naam van de oude nederzetting is waarin ooit de kerk gebouwd werd. Na verhuizing van die nederzetting naar de beekdalrand, de vorming van meerdere gehuchten en het eenzaam achterlaten van de kerk in de akker, zou die naam dan overgegaan zijn op de parochie en daarmee op de hele inmiddels uitgegroeide dorpsgemeenschap. Wanneer dan veel later (rond 1500 of nog later) bij die kerk wat verzorgers neerstrijken (pastoor, herberg, smid, schooltje) of een marktplein ingericht wordt³⁸ zodat er een nieuwe nederzetting ontstaat, krijgt die na enige tijd een nieuwe naam. Dergelijke verzorgingscentra worden gekenmerkt door een compacte bebouwing waarin geen

---

ook, maar de Tempeliers niet; wellicht mocht de pastoor er ook iets van zeggen. 1369, mei 14, Drossaers, 1948, reg. 666: uitgifte van een gemeynte te Dongen: *dat ic ghegheven hebbe ende gheve allen den ghemeynen ghebueren.. binnen der heerlijkheit van Donghen... allen die vroenten...*

³² Rentenaar, 1965.

³³ Behets, 1969, 28.

³⁴ 1308, augustus 8, Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 1492: Artikel 42 van de Nieuwe Keur van Steenberg en beschrijft de procedure om gebuur te worden; de keur specificceert allerhande rechten voor deze "geburen".

³⁵ 1294, augustus 8, AAT IV,258/1, bundel V, reeks A, nr. 44,2: dit waren waarschijnlijk de gegoede boeren. Rekening houdend met de aanwezigheid van nog anderen in het dorp, wijst dit aantal op hooguit 250 inwoners. Dat aantal komt overeen met het aantal haarden dat in 1374 opgegeven werd (50, maal 5 inwoners/haard). Cuvelier, 1912. Vergelijk overigens de aantallen op kaart 2.6.

³⁶ Kappelhof, 1978, 126.

³⁷ NAG, NDR 7964 f 318 - 324.

³⁸ Bijv. Brecht, Sint-Lenaarts: Leenders, 1989b; Princenhage, Prinsenbeek: Leenders, 1979a.

plaats is voor de ruimtevretende erven van boerderijen. In de achttiende en negentiende eeuw tenslotte werd vaak ambtshalve de gemeentenaam aan de hoofdkern toegekend³⁹. De nederzettingen aan de Haagse en Ginnekenmarkt zijn typische voorbeelden hiervan.

De voorgaande gedachte klinkt plausibel, maar het zou mooi zijn ze getoetst zou kunnen worden. Verondersteld wordt allereerst dat in álle voldoende oude dorpen een oude nederzetting bij de kerk verlaten werd en de kerk achter bleef. Ten tweede zou deze ontwikkeling zich niet moeten voordoen in plaatsen die pas ná de nederzettingsverschuivingsfase ontstonden. We zullen deze twee veronderstellingen toetsen aan de hand van de namen van de dorpskommen, die bestudeerd werden in het kader van het toponymisch onderzoek van Buiks en Leenders⁴⁰.

In het Kempengebied blijkt er op het gebied van de komnamen een grote dynamiek te zijn. Zo overheersend als "Dorp" bij de recente benamingen is, zo schaars in dat woord bij de vermeldingen van vóór 1800. Een aantal andere benamingen komt dan veel meer naar voren, speciaal Plaatse. In Belgisch Limburg was Plaatse eveneens een overheersende komnaam⁴¹. Binnen het Kempisch Plaatse-gebied kwamen echter ook andersoortige komnamen voor. Voor de Limburgse Kempen noemt Molemans Berg, Heuvel, Opstal, Plein, Biest en Dijk⁴². Helsen en Helsen noemen voor de Antwerpse Kempen Biest, Singel of Rink, Plein, Kerkhof, Markt en Dorp⁴³. Qua betekenis staan het Kempische Singel en het Zeeuwse Ring dicht bij elkaar. Opstal, Plein, Markt wijzen rechtstreeks naar een open terrein in de nederzetting. Dries wordt door deze auteurs niet genoemd. Dries als komnaam hoort blijkbaar in wat zuid(west)elijker streken thuis⁴⁴.

In het studiegebied werd op het zand voor de meerderheid van de kommen een eigen naam aangetroffen, verschillend van de gemeenschapsnaam. Het "Kempische" patroon tekent zich dus mooi af.

Tabel 2. Komnamen naar type

type	aantal
eigen komnamen	41
gemeentenaam als komnaam	43
Totaal	84

In een aantal gevallen kon meer informatie uit de verzamelde gegevens afgeleid worden. Plaatse blijkt dan veelal het plein in de kom (of in een gehucht) te zijn. In Brecht heeft men de Plaatse, die er deel uitmaakt van de kom genaamd Kerkhoven, eerst in de eerste helft van de vijftiende eeuw ombouwd met huizen (geen boerderijen!) en een brouwerij. Deze bouwactiviteit hangt waarschijnlijk samen met de verwerving van een marktprivilege. Te Rijkevorsel sprak men in 1708 van de "teerling van de Plaatse", vergelijkbaar met de door De Klerk gesignaleerde "rondte" of "vierkant" van de ring in Zeeuwse dorpen: de bebouwing rondom de Plaatse. In Wouw heet het plein in de dertiende eeuw Laar en de kom Kerkhof. De naam Laar komt ook te Brecht voor, maar dan voor een nederzettingsdeel dat de ene keer onder de kom Kerkhoven, en de andere onder het naburige gehucht Steeghoven gerekend werd. In de achttiende eeuw was de pleinnaam te Wouw geëvolueerd tot de "Plaatse", nog later de "Plaine in het Dorp".

Dorp lijkt in de latere vermeldingen (achttiende eeuw en later) overal eerder een appellatief, dan een echte naam. De weinige oude vermeldingen overtuigen ook niet altijd: in "tot Etten int dorp" (1484); "te

³⁹ Zoals op de kaarten van Ferraris en die van het kadaster. Deze kaarten werden vervaardigd door mensen van buiten deze dorpen.

⁴⁰ Buiks en Leenders, 1994.

⁴¹ Molemans, 1977, 27.

⁴² Molemans, 1977, 27, 28.

⁴³ Helsen en Helsen, 1978, 39 - 40.

⁴⁴ Dussart en Claude, 1975.

Calmpthout in't dorp" (1369); "de plaetsse van den dorpe" (1514, Ossendrecht). Nadat deze laatste nederzetting verdrongen was, werd die plek aangeduid als Het Oude Dorp. Zowel te Roosendaal⁴⁵ als te Zundert⁴⁶ heette een deel van de kom "Nieuw Dorp". Te Merksplas werd in 1546 het Dorp als een van de drie wijken voor de betaling van het schot genoemd. Deze wijken omvatten ieder meerdere gehuchten. Blijkens de vermelding van een Dorp(s)dries nabij de nederzetting bij de kerk in de zeventiende en achttiende eeuw is Dorp hier toch wel de aanduiding van de nederzetting bij de kerk.

Te Baarle lijkt met Singel speciaal de min of meer ronde muur rond het kerkhof bedoeld te worden: vergelijkbaar met de kerkring in enge zin uit Zeeland. Er worden ook steeds huizen vermeld die aan de Singel staan. Met Singel kan ook een bommenrij rondom het plein dat direct aan het kerkhof grenst bedoeld zijn. Ook te Zundert werd al vóór 1800 een Singel vermeld⁴⁷. Dit zijn de enige twee oude Singel-vermeldingen, alle andere dateren van de volkstelling van 1820.

We concluderen dat deze komnamen ofwel een plein, ofwel de vorm van de bebouwing daaromheen beschrijven. Daardoor vormen ze toch wel een aparte categorie nederzettingnamen. Het zijn jonge namen, die een nieuw gevormde nederzetting bij de al vanouds aanwezige kerk aanduiden. Er moet immers rekening gehouden worden met lange tijd amper bewoonde kommen, ofwel met kerken die eenzaam in de akker stonden. Princenhage, Brecht en nog heel lang Sint-Lenaarts⁴⁸ zijn daarvan voorbeelden, maar ook in Ossendrecht, Woensdrecht (in beide gevallen de kerk op de hoogte en het dorp aan de voet daarvan), Weelde, Alphen, Schilde, Schoten en beide Malle's lijkt dat nog geruime tijd het geval geweest te zijn. In dergelijke gevallen "verdampen" de kommen als we verder dan een zekere tijd terugkijken. Dat verklaart mogelijk ook waarom de komnamen in de Kempen zo moeilijk grijpbaar zijn. Hoe scherper je kijkt hoe minder nederzetting er overblijft ! Dat effect wordt alleen maar sterker als verder terug gekeken wordt. Het is een fenomeen dat zich bij uitstek bij de kommen voordoet en niet bij de gewone gehuchten. Dit verschijnsel wijst erop dat in een verder verleden heel wat van de dorpskommen die we in de negentiende eeuw aantreffen, amper bestonden. In al die plaatsen lijkt de kerk dus min of meer "eenzaam" gestaan te hebben, in of aan de akker. Daarmee lijkt de eerste veronderstelling die we wilden toetsen wel bevestigd te worden.

Tabel 3 Komnamen naar type in de zandgemeenten

type komnaam	ouderdom van het dorp		
	oud	nieuw	totaal
dorp	6	0	6
kerk	8	1	9
plaatse	5	1	6
singel	4	0	4
straat	3	2	5
overig	10	0	10
eigen naam	36	4	40
gemeentenaam	12	13	25
totaal	48	17	65

De spreiding van de twee hoofdnaamstypen die hier van belang zijn (komnamen die wel of niet gelijk zijn aan de dorpsnaam), is heel markant. De identieke namen komen vooral voor in en bij het veen van het westen en noorden; ze zijn schaars in het zandgebied. Het hier behandelde nederzettingenmodel geldt alleen het zandgebied. Om de tweede veronderstelling te toetsen, hebben we daarom de komnamen van de zandgronden gesplitst naar namen die horen bij "oude" en "nieuwe" (dat is: vanaf

⁴⁵ 1546, Van Hasselt en Weijnen, 1948, nr. 1833.

⁴⁶ 1488, RANB, R Zundert 280, 3.

⁴⁷ 1746, RANB, R Zundert 2374, 18v.

⁴⁸ Leenders, 1989b.

1245 gestichte) dorpen. In de jonge dorpen zouden dorpsnaam en komnaam identiek moeten zijn, in de oude dorpen juist niet. In tabel 3 wordt weergegeven welke soorten komnamen werden aangetroffen in de jonge (1245 en later) en oudere dorpen van dat zandgebied⁴⁹.

In de nieuwe dorpen is het aantal komnamen dat met de dorpsnaam overeenkomt inderdaad veel hoger dan het aantal kommen met een eigen naam. Toch is dat laatste aantal niet nul. De afwijkingen betreffen Dongen (Kerkkwartier), Kapellen (Plaatse), Putte (Putsestraat) en Stabroek (Stabroekse Straat). Kapellen, Putte en Stabroek werden gesticht rond 1250, terwijl Dongen pas nadien meer vorm kreeg. Drie van de vier uitzonderingen zijn dus nogal oude "nieuwe" nederzettingen, maar qua opzet en structuur horen ze alle vier wel duidelijk bij de "nieuwe tijd". Bij de "oude" dorpen ligt de verhouding zowat andersom, maar toch zijn er 12 identieke namen. Het betreft vier steden (Bergen op Zoom, Geertruidenberg, Breda, Turnhout); vijf plaatsen op de Hoge Rand (Bergen op Zoom, Halsteren, Woensdrecht, Ossendrecht, Zandvliet) en vier andere dorpen (Meer, Sprundel, Schilde, Oostmalle) waarvan Sprundel pas tegen 1350 een parochie werd. Bij de steden en *nova oppida* ligt het niet voor de hand dat de oude kern verlaten werd, omdat de bestaansbasis veel gedifferentieerder was dan alleen landbouw. De dorpen op de Hoge Rand hebben een heel bijzondere situering, waardoor ze blijkbaar niet mee doen aan het hier beschreven proces. Zo houden we alleen Meer, Schilde en Oostmalle als echte afwijkingen over.

De toetsing blijkt dus redelijk positief uit te vallen: er zijn enkele onverwachte gevallen, de steden en de Hoge Rand doen niet mee, maar voor het overige lijkt de geopperde verklaring voor het optreden van de dorpsnaam als gemeenschapsnaam en niet als komnaam wel houdbaar te zijn. Dit geldt ook voor Princenhage en Ginneken.

6. VÓÓR 1800 EEN HELE REEKS INSTITUTIES, IEDER MET EEN EIGEN BEREIK

Op lokaal niveau had de middeleeuwer te maken met een hele reeks van instituties en iedere instelling had zo zijn eigen bereik. Al in 1955 werd er door Smulders op gewezen dat in Brabant begrippen als dorp, parochie, gemeynte en gericht ieder weer een andere entiteit aanduiden en scherp uit elkaar gehouden moeten worden om niet in heilloze verwarring te eindigen. Deze problematiek werd in 1978 nader aangescherpt door Kappelhof, die wees op het bestaan van "fiscale dorpen" in de zeventiende en achttiende eeuw, en nog nader door Molemans in 1986 die voor de duidelijkheid ook de moderne gemeente aan het rijtje van Smulders toevoegde⁵⁰. Smulders vermeldde ook nog kort de "heerlijkheid".

De drie genoemde auteurs zijn het er over eens dat de Kempische ruimte vanuit ieder standpunt gezien weer anders ingedeeld werd. Bovendien moet ook de tijddimensie nadrukkelijk in beschouwing genomen worden, want om tal van redenen traden er voortdurend wijzigingen op. Het is dus noodzakelijk om een of ander tijdstip te kiezen als we tot een scherpe beschrijving willen komen, die niet door de ontwikkelingen in de loop van de tijd "versmeerd" of wazig geworden zijn. We kiezen als teldatum 1350, wanneer in ons studiegebied de structuur in hoofdzaak uitgekristalliseerd is na een eeuw vol ingrijpende veranderingen.

In de nu volgende beschrijving van de institutionele structuur van het studiegebied in 1350 zullen we trachten recht te doen aan het ingewikkelde karakter van die structuur. Daarom worden naar de toestand in 1350 achtereenvolgens de schepenbankgebieden, de parochies, de dorpen, de gemeynten, de heerlijkheden en de steden afzonderlijk beschreven. Daarbij zal aan het slot steeds de regionale context van deze lokale verdeling aangegeven worden.

---

⁴⁹ Naar Buiks en Leenders, 1994.

⁵⁰ Smulders, 1955; Kappelhof, 1978; Molemans, 1986.

6.1. Schepenbankgebieden

Schepenbanken waren in Brabant tijdens het Ancien Régime de lokale, soms regionale, rechtbanken. In de regel bestonden ze uit zeven schepenen, voorgezeten door een schout of drossaard die de heer vertegenwoordigde. Ze werden geassisteerd door een secretaris of griffier en een gerechtsbode of -dienaar. De schout trad op als commissaris van politie, rechter van instructie, voorzitter van de schepenbank en uitvoerder van het vonnis. De schepenen spraken recht bij civiele en soms criminele processen. Daarnaast was er de "vrijwillige rechtspraak", waarbij twee schepenen als getuige optraden bij het vastleggen van allerhande contracten (verkopingen, verhuringen etc). De schepenen traden ook op wanneer wegens langdurig niet betalen van cijns of rente een perceel "opgewonnen" (publiek verkocht) werd door de cijns- of renteheffer. Ze togen soms ter plaatse om een probleem beter te leren kennen. In het studiegebied traden ook grondheerlijke laathoven op onder de naam van schepenbank, een interessant fenomeen dat we in ons proefschrift aan een nader onderzoek onderworpen hebben. Hier hebben we ons beperkt tot wat "dorpsschepenbanken" genoemd zouden kunnen worden.

Door combinatie van de kaart van de schepenbankgebieden in 1795 zoals die door Van Ham en Vriens werd samengesteld⁵¹, aangevuld werd met gegevens voor de Antwerpse Noorderkempem, met de reconstructie van de verdronken gebieden en de andere wijzigingen en bedenkingen die we in ons komend proefschrift zullen beschrijven, is kaart 2.3 samengesteld. Deze kaart geeft in detail de situatie in 1350 weer. Er waren toen 77 schepenbankgebieden. Uit de aldus vervaardigde kaart blijkt dat er langs de Schelde in het westen een hele reeks kleine schepenbankgebieden voorkwam. Direct ten oosten daarvan lag een gebied met grote schepenbankgebieden, maar daarin kwamen dan weer allerlei enclaves voor. Ook merken we daar enkele schepenbankgebieden op die als *eningen*⁵² betiteld werden, en andere die onder meerdere heren ressorteerden. In het noordoosten springt de radiale verdeling van het gebied ten westen van Geertruidenberg in het oog. In het noordwesten lagen er enkele heel uitgestrekte schepenbankgebieden. Ten westen van Breda blijkt er in Princenhage een bijzonder ingewikkelde situatie te heersen. Dit dorp ressorteerde maar gedeeltelijk onder de heer van Breda en belangrijke delen, vooral in het noordoosten, vielen rechtstreeks onder de hertog van Brabant. Ze vormden tezamen Hage-Hertog. In 1350 was de situatie in de Hage minstens even complex als toen en ook vandaag nog in Baarle-Nassau en Baarle-Hertog. In de Hage werd deze situatie overigens in 1388 / 1459 gesaneerd. Teteringen behoorde onder de stad Breda, maar het stadsrecht gold slechts in en direct rondom de stad: de "bijvang".

De staatkundige inrichting van het studiegebied was in 1350 geheel anders dan thans. Het studiegebied lag toen grotendeels in het hertogdom Brabant. Alleen een strook in het noorden behoorde onder het graafschap Holland. Tholen behoorde tot het deel van Zeeland dat in Hollandse handen was. Binnen het Brabantse gebied onderscheiden we in het noorden de grote eenheden Land van Bergen op Zoom, Land van Breda en het Gemene Land van Breda en Bergen op Zoom. Ten zuiden daarvan lag een grote verzameling dorpen onder afzonderlijke heren. Vooral de heer van Hoogstraten had een aantal dorpen onder zich verzameld en men sprak daarom van het "Land van Hoogstraten". Nog verder in het zuiden en zuidoosten lagen enkele dorpen die rechtstreeks onder de hertog hoorden. Enkele jaren later zouden die gegroepeerd worden tot het Land van Turnhout. Sommige van de heerlijke dorpen hadden een kerkelijke instelling als dorpsheer: de abdij Tongerlo voor Essen, Kalmthout en half Huijbergen, de abdij van Sint-Michiels te Antwerpen voor Merksplas, Zandvliet en mogelijk Deurne, de abdij van Villers voor half Schoten, de Sint-Bernaardsabdij voor Westmalle, Baarlebosch en Hoeven. Soms bezat de kerkelijke instelling alle rechten (Schoten), soms alleen een grondheerlijkheid en kerkelijke rechten (Meer, Westmalle). In het Hollandse deel vallen twee grote eenheden te onderscheiden: het complex Strijense goederen in het westen, en de Grote of Zuidhollandse Waard in het oosten.

---

⁵¹ Van Ham en Vriens, 1980.

⁵² Zie over *eningen* nader in § 6.2.

6.2. Parochies

De schepenbankgebieden vielen in de regel niet samen met parochies. Het betrof immers geheel verschillende grootheden: de zorg voor het wereldlijk recht en de zorg voor het geestelijk welzijn. In de negentiende eeuw bestond niettemin de neiging om na de splitsing van een parochie (bijvoorbeeld wegens bevolkingsaan groei) te ijveren voor de vorming van een afzonderlijke gemeente die met de nieuwe parochie zou samenvallen. Te Sint-Lenaarts lukte dat, te Nieuwmoer niet. Te Turnhout leidde een al eeuwen oude parochiedeling eerst in de negentiende eeuw tot gemeentesplitsing, terwijl de eveneens eeuwenoude splitsing van wereldlijk Baarle eerst toen reden werd om de parochie te splitsen. In de negentiende eeuw was er dus een duidelijke tendens om de gemeenten met parochies te laten samenvallen. In de middeleeuwen was een dergelijk samenvallen echter helemaal niet gewoon, zoals Smulders en Kappelhof al voor de Meierij lieten zien.

Het verband tussen schepenbankgebieden en parochies is ook in ons studiegebied soms ver te zoeken. De ene parochie Baarle en de ene parochie Etten hadden beide twee schepenbanken. De twee schepenbanken van Baarle hadden bovendien ieder zeggenschap over grote delen van nog een andere parochie. De parochies Klein Zundert en Rijsbergen deden het samen met één schepenbank, maar voor het niet-Bredase deel van Zundert waren twee schepenbanken actief⁵³. Voor Hage-Breda en Hage-Hertog was er één parochie, in het schepenbanksgebied van Ginneken en Bavel lagen twee parochies: Ginneken en Bavel. Teteringen hoorde onder de parochie Breda.

De betekenis van het woord *eninge* vraagt een nadere uitleg. Hetgeen Delahaye in 1970 te berde bracht over de Eninge van Rijsbergen en Zundert is verwarrend en onjuist⁵⁴. Ook de opvatting van Aarts dat een *eninge* "een bepaald gebied (is) waarbinnen een en het zelfde recht geldt" is onvolledig⁵⁵. Naar aanleiding van de vermelding van de Eninge van de Kempen uit 1203⁵⁶ wordt door Stallaert de gedachte geopperd "zou het w. *unitas, eeninge* hier eene topographische beteekenis hebben, nl. het gezamenlijke grondgebied geh. Kempenland (...)?"⁵⁷. Aan de hand van onze bevindingen kunnen we die gedachte zowel bevestigen als nuanceren. Het gaat om het gezamenlijke gebied van een aantal parochies. Waar meerdere parochies samen één schepenbankgebied vormden, sprak men van een *Eninge* of *Unitas*. Meerdere parochies onder één schepenbank vinden we te Zundert en Rijsbergen, Ginneken en Bavel, Wouw en gebieden ten oosten van Roosendaal tot bij Sprundel, bij Turnhout en bij Hoogstraten. De benaming *eninge* troffen we expliciet aan te Wouw, te Essen, te Rijsbergen, te Weelde en te Turnhout⁵⁸. Ook de buitenbank van Hoogstraten en de schepenbank van Ginneken en Bavel vormden in deze zin *eningen*, al troffen we daar die benaming niet aan.

Kaart 2.4 geeft een reconstructie van de parochie-indeling omstreeks 1350 weer. Voor de constructie van deze kaart heeft de kaart van de schepenbankgebieden als basis gediend. Zoals gezegd is dat eigenlijk een geheel verkeerd uitgangspunt, maar het is tenminste een kaartbeeld betreffende 1350. De schepenbankenkaart moest dus zwaar bewerkt worden. Dat gebeurde in eerste instantie aan de

---

⁵³ De bank van Wernhout en de mannen-bank voor Zundert-Hertog.

⁵⁴ Delahaye, 1970, haalt de verschillende rechtsgebieden in Zundert door elkaar.

⁵⁵ Aarts, 1992, 25.

⁵⁶ Camps, 1979, nr. 98: ... *dux deponet einingen unitatem de Kempinia similiter* ...; Idem, nr. 99: *in unitate totius Cempinnae que vulgariter eninge dicitur*.

⁵⁷ Stallaert, 1890, I, kol. 385.

⁵⁸ 1289, augustus 22, Dillo en Van Synghel, 2000, nr. 1264: *onsen lieden die wonen binnen der eenninghen van Woude*; 1252, voor maart 30, Dillo en Van Synghel, 2000, 1018: *convocari fecimus universitatem seu unionem de Turnout, de Berse et de Merxblaes ac circumquaque*. Er werden 6 lieden genoemd, waarvan 4 met herkomstnamen die verwijzen naar Merksplas, Wortel, Zondereigen en Boshoven (beide Baarle); Schepenen in de Eninge van Rijsbergen en Zundert traden al op in 1376 (GA Breda, II-17 inv.nr.1, fol 20) terwijl de grens van die *eninge* werd vastgesteld in 1490 en inderdaad de buitengrens van Rijsbergen en Zundert volgt (Cerutti, 1972, nr. 925); 1296, september 27, Woestenberg, 1982, 601 en 1296, september 29, Woestenberg, 1982, 195: de *ennige van Weelde* betrof Weelde, Poppel en Ravels; 1350, Bijdragen geschiedenis Brabant 24 (1933) 182: Eninge van Essen en Huijbergen.

hand van gegevens gepubliceerd door Juten en door Prims⁵⁹. Daarbij stooten we echter op zoveel ongewisheden, dat besloten werd alle gegevens eerst aan de hand van het primaire bronnenmateriaal, onze oorkondenverzameling, te controleren.

In de middeleeuwen maakte de Kerk in principe scherp onderscheid tussen een volwaardige parochiekerk en een kapel. Als gebouw kon een kerkrechtelijke kapel misschien veel groter zijn, en economisch door een drukke bedevaart veel rijker, toch bleef zo'n kapel afhankelijk van de parochiekerk en bleef ze behoren tot de parochie. Zo mochten er niet alle sacramenten (of zelfs geen enkel) worden toegediend en mocht er niet begraven worden.

In een parochie was de pastoor baas op geestelijk gebied. Hij had in de regel onder andere inkomsten uit een deel van de tienden en een stuk grond, dat in deze streek soms het "Kerkeland" genoemd werd⁶⁰. De kerkmeesters verzorgden het financieel beheer, de bouw en het onderhoud van het kerkgebouw. Deze kerkfabriek had vaak eigen bezittingen en inkomsten. Ook de rijkere kapellen hadden een kerkfabriek voor het beheer van de inkomsten en de besteding daarvan. Bij een parochie hoorde ook een Tafel van de Heilige Geest: een instelling voor de armenzorg die eveneens zelfstandig bezittingen en inkomsten had en bestuurd werd door Heilig-Geestmeesters. Tenslotte was er de kosterij: de koster werd uit een eigen fonds bekostigd. Opmerkelijk is dat de geburen vaak over de aanstelling van de koster meer te zeggen hadden dan over de benoeming van de pastoor. In het studiegebied blijkt dat in 1262 te Brecht en in Oosterhout in 1327⁶¹.

Op grond van gegevens uit de oorkonden en rekening houdend met wat bekend is over het eigen verloop van parochiegrenzen is het overzicht van de parochiële indeling in 1350 gemaakt dat op kaart 2.4 is weergegeven. Uit vergelijking met kaart 2.3 blijkt dat er inderdaad op vele plaatsen verschillen waren tussen schepenbankgebieden en parochies en dat ook parochies enclaves vertoonden, zij het veel minder dan de schepenbankgebieden.

Het studiegebied werd doorsneden door de bisdomsgrens tussen Luik en Kamerijk. Heel het Luikse deel viel onder het decanaat van Hilvarenbeek, heel het Kamerijkse onder dat van Antwerpen. Het deel van Tholen dat we in onze studie betrekken, behoorde onder Luik. De rest was Utrechts. De grens tussen beide lag in de verlandende Striene, die we als westgrens van het studiegebied aanhouden. De bisdomsgrens tussen Luik en Kamerijk liep door de Eninge van de buitenbank van Hoogstraten, met Meer, Meerle, Minderhout onder Luik en Rijkevorsel en Hoogstraten zelf (en na 1350 Wortel) onder Kamerijk. Voorts naderde de bisdomsgrens tot op vier kilometer de Onze Lieve Vrouwe-kerk van Antwerpen! In Ekeren had Luik aldus een markante voorpost vlak bij de Scheldestad. Bij Zandvliet lag een vier-bisdommengrenspunt: behalve Luik (noordoosthoek), Kamerijk (zuidoosthoek) kwamen in de Schelde ook de bisdommen Utrecht (noordwesthoek) en Doornik (zuidwesthoek) samen.

---

⁵⁹ Juten, 1935; Prims, 1948.

⁶⁰ 1299, juni 4, Dillo en Van Synghel, 2000, nr. 1400.

⁶¹ 1262, april 1, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*. Leuven, 1864 - 1914, jrg. 10, 246; ook 1256, Dillo en Van Synghel, 2000, nr. 1025a. Oosterhout: Cerutti, 1956, nr. 133: de bureu stellen aan de heer de koster voor.

6.3. Fiscale dorpen

Met het woord "dorp" werd ook wel een fiscaal belastbare eenheid aangeduid. Dit zien we het eerst in Zandvliet in 1239⁶² en later waar het de Bredase jaarbede of het hertogelijk haardstedengeld aangaat⁶³.

Kappelhof⁶⁴ veronderstelde in 1978 dat de omstandigheid dat er een dorpskas bestond alsmede een mechanisme om die kas te spekken, er toe leidde dat de hogere overheden het dorp aan konden slaan in de belastingen. Binnen het dorp moest men die last dan maar onderling verdelen. Dat was dan de basis van een belastingpiramide, die bestond uit een heffing per gewest, die verdeeld werd naar de kwartieren die de last verdeelden over de dorpen, die aldus tot fiscale eenheden werden. Thans is deze auteur van mening dat de evolutie andersom verliep: van bovenaf werden de dorpen aangeslagen, waarop er binnen de dorpen een kas gevormd werd, alsmede een structuur om de lasten om te slaan⁶⁵. Het schepenbankgebied trad soms als tussen-niveau op: Ginneken en Bavel werden gezamenlijk aangeslagen maar hadden ieder een aparte dorps huishouding. De gezamenlijke aanslag werd voor 2/3 door Ginneken en 1/3 door Bavel opgebracht. Het gaat hier om een systeem van na 1600, maar ook in de middeleeuwen werden belastingen per dorp geadmireerd. Toch zijn er dan complicaties, want kennelijk hield men tevens in het oog welke dorpsheer verantwoordelijk was. Het fiscaal systeem in Brabant was daardoor gebaseerd op een mengeling van dorpen en heerlijkheden.

Op kaart 2.6 zijn de "fiscale dorpen" aangegeven die in 1374 naar voren komen uit de telling van belastbare personen ten behoeve van een bijzondere Brabantse bede om de schade van de slag van Baasweiler te dekken⁶⁶. Uiteraard geeft die lijst geen informatie over Holland en Zeeland. Ook de op dat ogenblik "Vlaamse" plaatsen in het zuidwesten ontbreken. Er vallen echter meer gaten: onder Breda werden maar enkele plaatsen genoemd, terwijl er waarschijnlijk meer aangeslagen werden. Noord- en Zuidgeest bij Bergen op Zoom zijn mogelijk onder de stad geteld en Huijbergen mogelijk geheel onder Essen en Kalmthout. Enkele gebieden werden helemaal niet genoemd: de dorpen Gastel, Ouden- en Nieuwenbosch, Hoeven, Rucphen, Vorensende, Langendijk en Polre. De reden hiervan is onduidelijk. In het Bredase deel van Friezenmoerdijk werd waarschijnlijk niet permanent gewoond, wat de reden zal zijn dat het niet apart genoemd werd of onder Steenberg geteld werd. Op de kaart zijn de onderdelen van Gageldonk, dat een afzonderlijke fiscale eenheid vormde maar over talloze enclaves verspreid lag, aangegeven en symbolisch met een gestippelde ovaal verenigd. Ook enige percelen in Tilburg hoorden hiertoe. Op een zelfde wijze is aangegeven dat de onderdelen van Baarle-Hertog samen een fiscaal dorp uitmaakten. Bij Wernhout is dezelfde aanduiding gebruikt.

Opvallend is dat de fiscale eenheden die uit de lijst en kaart van de fiscale dorpen in 1374 naar voren komen, zeer uiteenlopend van omvang waren, zelfs als de steden buiten beschouwing blijven. Popenonk, Putte, Gageldonk, Vosselaar en Wortel haalden nog niet de 50 belastbare personen, terwijl Brecht en Ekeren respectievelijk 479 en 685 belastbare personen telden. Aan de hand van de telling van 1374 valt voor het toen getelde gebied een gemiddelde bevolkingsdichtheid van ca. 24 personen per vierkante kilometer af te leiden met een totale bevolking van ruim 55.000 personen.

---

⁶² 1239, mei, Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 984: overeenkomst over Zandvliet tussen de abdi van Sint-Michiels te Antwerpen en de heer van Breda: bepaling 19 luidt: *dicta villa solvet tallium annuatim XV librarum Louaniensium duobus proximis annis.*

⁶³ 1336: *item tdorp van der Haghe gout te beden VIII £ grote, ghetuught met VII scepenen op haren eet.* Evenzo de dorpen: *van Zundert ende van Rijsbergen, Etten, Zonzeel, Baarle (tdorp van Baarle dat Rasens nu es van Liedekerke), Alphen, Gilze, Ginneken.* Maar ook Gageldonk in de Hage had zijn eigen bedezetters. Cerutti, 1956, nr. 163. Voor Brabant: Cuvelier, 1912.

⁶⁴ Kappelhof, 1978, 127 - 128.

⁶⁵ Kappelhof, brief 25 mei 1992.

⁶⁶ Cuvelier, 1912.

6.4. Gemeynten

Het middeleeuws boerenbedrijf in de Kempen gebruikte de eigen (of gehuurde) gronden intensief en benutte daarnaast op extensieve wijze gemeenschappelijk gebruikte gronden buiten het cultuurland van de gehuchten. Het extensieve gebruik bestond uit het weiden van schapen, runderen of varkens, maar ook uit het halen van zand, leem, heide- en buntgras-maaisel, bosstrooisel, heideplaggen en turf. De aldus gebruikte gronden lagen vaak in een ruime ring om de gehucht-zwermen die het dorp vormden, maar ook de wegbermen en reststukjes grond in de gehuchten hoorden ertoe, evenals eventuele pleinen.

Aan de verschijningsvormen van het gebruik van de onontgonnen gronden hebben we elders een uitvoerig artikel gewijd, waaraan het volgende grotendeels ontleend is⁶⁷. In dat artikel stelden we vast dat in ons studiegebied woeste gronden in vier verschijningsvormen voorkwamen: de gemeynte, de aard, de vroonte en het heiveld. De gemeynte was een organisatie die het gebruik van een bepaald groot stuk grond regelde. Dat terrein had weliswaar de omvang van een behoorlijk dorpsgebied, maar het viel er zelden mee samen. Het mede is omwille van deze schaal en de vermeende identiteit met de dorpsgemeenschap, dat we hier nader ingaan op de gemeynten. Het karakter van de gemeynte kan verder geaccentueerd worden door een vergelijking te maken met de drie andere juridische vormen waarin het gebruik van de woeste gronden hier gegoten werd.

6.4.1. Vroonte, gebuurheike, gemeynte en heiveld

Het gemeenschappelijke gebruik van de onontgonnen gronden bestond al lang voordat van de vorming van gemeynten sprake was. Vanaf de eerste ontginningen zal men ook gebruik gemaakt hebben van de omringende natuur. Toen de hertog van Brabant, de graaf van Holland en enkele regionale heren daar hun wildernisregaal gingen uitoefenen, werd de vrije wildert tot een "vroonte". De gebruikers ervan werden verplicht tot een gezamenlijk op te brengen vergoeding aan hertog of heer: jaarbede, bamisbede of vroontegeld⁶⁸. De hertog, graaf en heer gaven echter voortdurend delen van hun vroonte uit aan lieden die grotere of kleinere terreinen wilden ontginnen. Zeker toen de ontginningen hier een grote vlucht namen, moeten de boeren met schrik de door hen gebruikte vroonte hebben zien slinken. Ze hebben hierop gereageerd door gezamenlijk delen van de vroonte in te nemen. Hieruit ontstonden de zogenaamde gebuurheikes of gemene weiden⁶⁹. Deze terreinen werden gemeenschappelijk gebruikt door enkele boeren of door de inwoners van enkele gehuchten⁷⁰. Zoals op kaart 2.7 is weergegeven, kwamen ze vooral in het midden en de zuidoostelijke helft van het studiegebied voor en met name in de omgeving van Breda. Daar werden ze veelal reeds in de jaren 1650 - 1670 verdeeld en ontgonnen.

Vooraf rond 1300 hebben de hertog van Brabant, en in navolging van hem een deel van de lokale heren, op grond van hun wildernisregaal het in feite al eeuwenlang uitgeoefende gebruiksrecht van de "woeste gronden" aan bepaalde groepen gebruikers verkocht. Dezen moesten daarvoor jaarlijks een cijns (gebuurcijns) gaan betalen en konden gezworenen (heemraden, schaarmeesters) aanwijzen voor beheer en bestuur, alsmede een schutter (vorster, preter) om "vreemde" personen en beesten het gebruik van de gemeynte te ontzeggen en het legitieme gebruik te regelen. Bovendien zagen hertog en heren bij een dergelijke verkoop meestal af van hun recht om uit de wildert gronden aan anderen te verkopen. Aldus werden de gemeynten gevormd. Merkwaardigerwijs vinden we in het studiegebied alleen oudere gemeynten in het uiterste oosten en zuidoosten, zoals uit kaart 2.7 blijkt. Smulders en anderen doen het vaak voorkomen alsof overal in (Noord-) Brabant "gemeynten" bestonden⁷¹. Binnen de Meierij van Den Bosch is dat over het algemeen wel waar, maar in ons studiegebied

---

⁶⁷ Leenders, 1987e.

⁶⁸ In het Hollandse deel van het studiegebied is dat mogelijk ook zo geweest, maar het blijkt niet uit de archieven.

⁶⁹ In Leenders, 1987e ongelukkigerwijze als "Aard" betiteld.

⁷⁰ Ook zo in het graafschap Loon: Behets, 1969, 60.

⁷¹ Enklaar, 1941; Smulders, 1955, 3; Mertens, 1982, 121, overigens met een voorbeeld dat juist niet op dorpsbezit duidt; impliciet ook Coopmans, 1987; Vervloet, 1991, 18 - 19, waar vroonte en gemeynte gelijk gesteld worden.

is de situatie blijkbaar toch geheel anders.

Buiten het gebied van de gemeeynten bleef het regime van de vroonte voortbestaan, wat leidde tot de geleidelijke verkleining van de gemeenschappelijk gebruikte gronden. Dit heeft er vermoedelijk toe geleid dat afzonderlijke boeren voor zich zelf delen van de vroonte hebben gekocht, niet met het doel om die terreinen te ontginnen, maar om ze als privé-heide te gebruiken. Aldus ontstonden de heivelden, heidehoeven, heiblokken of heitheiningen⁷². Deze waren vaak 6 of 12 bunder groot. Dat waren dus geen gemene gronden, al hebben ze binnen het boerenbedrijf wel dezelfde functie gehad. Het resultaat was dat in sommige dorpen (Brecht, in mindere mate in Loenhout) een groot aantal private "heivelden" gevormd werd. Tegen 1440 waren ze reeds op grote schaal aanwezig⁷³. De hoeven van Gageldonk en Hambroek beschikten sinds rond 1400 over een heiveld dat nu juist onder Rijsbergen ligt: "Otto's Heininge van der Lecke". Op een hoek ervan staat een grenspaal van de gemeente Breda (eigenlijk: Princenhage). In dorpen waar men in de mest- en turfbehoefte op andere wijze kon voorzien, bijvoorbeeld uit de brede beemdenstrook langs de rand van het Hoge, kon een groot deel van de woeste grond niet alleen gekocht, maar ook ontgonnen worden. Zo blijkt er in Princenhage, Ginneken en Teteringen in 1830 maar heel weinig woeste grond aanwezig te zijn, als we dat vergelijken met de situatie in dorpen die diep in de Kempen liggen.

Het resultaat van al deze verschillende mogelijkheden en de geografisch verschillende mate van toepassing ervan was een grote variatie in zowel de hoeveelheid woeste grond als in de hoeveelheid gemeenschappelijk gebruikte grond, alsook in de wijze waarop dat gebruik georganiseerd en gelegitimeerd werd.

6.4.2. De gemeeynte nader beschouwd

De gemeeynten vielen niet samen met de dorpen. De "gemeeynten" kregen een bestuur dat uit de rechthebbenden werd samengesteld. Die rechthebbenden konden allen in het zelfde dorp wonen, maar vaker kwam het voor dat ze in meerdere dorpen gevestigd waren. De grond waarop ze recht hadden, lag dan vooral tussen die dorpen in. Alleen al deze situatie maakt duidelijk dat gemeeynte en dorp of de moderne gemeente in principe verschillende objecten waren.

Daar gemeeynten en de gemeenten wezenlijk verschillende organen waren (zowel qua geografie, rechthebbenden, taak en als rechtspersoon), konden er bij het verkopen van de gronden van de gemeeynten in de negentiende eeuw complicaties ontstaan. Zo werd de gemeeynte genaamd "Bodem van Elde", gelegen tussen Den Dungen, Sint-Michielsgestel, Boxtel, Sint-Oedenrode en Schijndel, in 1802 door de *gemeeyntebestuurders* verkocht en niet door de *gemeentebesturen* van de omringende gemeenten. Op de rand van het studiegebied deed zich het zelfde voor toen rond 1816 gepoogd werd de Aard van Beerse, Gierle, Lille, Vlimmeren, Vosselaar en Wechelderzande voor ontginning te kopen. In 1821 werd vastgesteld dat de 2500 bunder in gemeenschap toebehoorde aan de zes dorpen. Na de nodige onderhandelingen werd deze gemeeynte in 1822 tussen de gemeenten verdeeld, waarna deze ieder afzonderlijk de grond verder konden verkopen⁷⁴.

Het gebruik van de woeste gronden werd in keuren geregeld. Coopmans stelde dat de keurbevoegdheid die aan de gemeeynten werd toegekend aan de basis lag van de meer algemene dorpskeuren. Maar ook in de streken waar nooit gemeeynten gesticht werden en de woeste gronden vroonte bleven, blijken van de meeste dorpen keuren overgeleverd te zijn. De basis van de dorpskeuren ligt dus niet uitsluitend in het keurrecht van de gemeeynten⁷⁵.

Overigens waren in de regel de dorpen in het gemeeyntebestuur vertegenwoordigd, waarmee we weer uitkomen bij de cumulatie van functies in een kleine kring voorname ingezetenen. De gemeeynte kon daardoor in geval van nood door de belanghebbende dorpen als een bron van inkomsten aangewend worden. Soms had de gemeeynte bij de oprichting reeds het recht verkregen om delen uit de gemeeynte

---

⁷² In de Meierij heten de *heiningen* : *kampen* !

⁷³ Zie de in Studie Brecht aangehaalde cijnsregisters; RAA, OA HHL P, diverse cijnsregisters.

⁷⁴ Geerts, 1977.

⁷⁵ Coopmans, 1987.

te mogen verkopen, veelal met het oog de aan de hertog of plaatselijke heer betaalde koopsom te financieren. In andere gevallen kocht de gemeynthe in een later stadium dat recht ten einde delen van de gemeynthe grond ten bate van de eigen kas te verkopen. Het zo gevonden geld vloeide vaak via de dorpskas naar veeleisende legerbenden, of werd besteed aan herstel van oorlogsschade. Waar er meerdere dorpen belang hadden in een gemeynthe, moest die opbrengst tussen hen verdeeld worden. Daarvoor gold vaak een vaste verdeelsleutel. Deze verkopen uit de gemeynthe verkleinden de oppervlakte ervan, maar nu gebeurde dat onder de controle van de direct belanghebbenden.

Tenslotte moet nog gewezen worden op een sluipende manier om de vroonte of gemeynthe te verkleinen. De brede banen gemene grond waarover de wegen liepen, boden de mogelijkheid er strookjes van af te nemen. Dit gebeurde op vrij grote schaal, om er een mesthoop op te leggen, om er een huis of schuur op te bouwen of om als tuin te dienen. Op de achttiende-eeuwse dorpskaarten en de oudste kadasterkaarten zijn deze strookjes goed te zien. Waar de banen breed bleven, kon de overvloedige breedte in de late achttiende eeuw beplant worden met bomen of hakhout. Dit leidde prompt tot conflicten tussen de dorpsheer die de aanplant beval, en de dorpsgemeenschap die zich een deel van de vroonte ontnomen zag worden⁷⁶.

De gebruikers van de gemeynthen hebben in de middeleeuwen veelal pootrecht gekregen: zij mochten dan zelf op de gemeynthe langs hun hoeve bomen planten tegen betaling van een belasting op het gekapte hout (de houtschat). Niet duidelijk werd of in het studiegebied dit pootrecht, dat in de Meierij van 's-Hertogenbosch erg algemeen was, ook bestond. Wel blijkt dat de heer van Breda in het midden van de vijftiende eeuw zèlf eiken heeft laten planten, waarvan de eikels ten goede mochten komen aan de varkens van zijn onderdanen, omdat die laatsten bij het planten geholpen hadden⁷⁷.

7. VORMING VAN DE DORPEN IN DE MIDDELEEUWEN

In eerste instantie werd de occupatie van het studiegebied gedragen door losse pioniers of kleine groepjes mensen: boeren die zich moesten zien te handhaven in een hoofdzakelijk semi-natuurlijke omgeving. Landbouw op subsistentieniveau volstond. Waar dat niveau al te vaak niet gehaald werd, verdween de nederzetting weer. Soms zou alleen de naam ervan blijven voortbestaan.

Na verloop van tijd kristalliseerden uit deze kleine pioniers "vette boeren" uit, die zich tot here-boer opwerkten. Als ze hun omgeving wisten te domineren, konden ze tot heer van een grondheerlijkheid of zelfs tot dorpsheer evolueren. Deze dorpsheeren bouwden zich een woning die hun status uitstraalde en omgaven die wellicht met een gracht. Door (een deel van) het dorp feodaal aan zich te binden, konden ze er een agrarisch surplus afromen. Ze bouwden ook een watermolen en zo mogelijk ook een kapel of kerk. Op grond daarvan verwierven ze de molendwang en het patronaatsrecht, alsook twee-derde van het tiendrecht. Dit leidde tot een grotere surplus-extractie, zodat de boeren tot productie van een overschot gedwongen waren. Maar verder bleef alles nog op een laag niveau: een boerenlandschap met wat lokale heertjes die zich trots naar "hun" dorp noemden.

Uit tot grondheerlijkheid uitgegroeide goederen, maar ook uit ontginningscomplexen en zelfs uit Einzelhöfe die opgesplitst raakten, konden gehuchten ontstaan. Het beeld dat het Kempenproject oproept voor de dorpsvorming, is mijns inziens een bijzonder geval van deze gehuchtvorming. Het beschrijft het geval dat in zo'n kleine nederzetting ook de kerk stond en dat door een reorganisatie van het cultuurgebied die nederzetting verplaatst werd naar een of meer andere lokaties. Het lijkt me dat evenoude nederzettingen zonder kerk eveneens een dergelijke verplaatsing kunnen hebben meegemaakt. Daar bleef alleen geen kerk achter op de oude plek om ons daarop te attenderen en we moeten wat meer geluk hebben om zo'n geval te vinden⁷⁸.

---

⁷⁶ ARAB, K&P, inventaris in handschrift, 1439, 1440.

⁷⁷ Cerutti, 1972, nr. 809, punt 3.

⁷⁸ Zie bijv. de verplaatsing op de Everse Akkers bij Sint-Oedenrode of op de Steenakker bij Breda.

Doordat het aantal kerken lange tijd erg beperkt bleef (de eerste zijn pas vanaf ca. 1000 te traceren) kregen de eerste kerken een erg groot bereik. Bovendien zullen er aanvankelijk zelfs hele gebieden buiten het feitelijk verzorgingsbereik van kerk en pastoor gebleven zijn: de parochievrije gebieden, waarin plaatselijke initiatiefnemers een kerk konden stichten, zonder dat die een dochter van een van de oudere kerken werd. In deze streek overheersen de eigen-kerken, kerken die kennelijk gesticht zijn door plaatselijke of regionale machthebbers die zich daarna als eigenaar van die kerk beschouwden. Dat later allerlei kloosters in die rol optraden doet hieraan niets af.

Slechts bij 7 van de 78 parochies uit 1350 zijn er zwakke aanwijzingen dat ze wellicht door de collectiviteit van het dorp gesticht werden. Van die parochies is de bisschop van Kamerijk de oudst bekende kerkheer. Prims en Goetschalckx hebben in die gevallen wel betoogd dat de bisschop die kerken van lokale heren verkregen zouden hebben, maar daarvoor ontbreekt iedere concrete aanwijzing. In het Luikse deel van mijn studiegebied vond ik dergelijke gevallen niet. Daar en in de rest van het Kamerijkse zien we dus alleen Eigen-kerken en dat zijn geen uitingen van dorpscollectivisme. Toch moeten we met deze conclusie oppassen. De inwoners van Hulsdonk, Kalfsdonk en Langdonk namen in 1266 het initiatief om te midden van hun gehuchten een kapel te bouwen. Die kapel kreeg, door tegenkanting van de kerkheer, de abt van Tongerlo, echter pas heel laat (in de zestiende eeuw) volledige parochiële rechten⁷⁹. Wanneer we streng de eis stellen dat het om een volwaardige parochie moet gaan, missen we dergelijke initiatieven.

De introductie van de schepenbanken moet gezien worden als een actie "van boven af". De oude vrije eigengenoten regelden hun zaken onderling en zullen in gevallen van ernstige aard toch een heel eind op zoek moeten zijn gegaan om een oordeel te vinden bij bijv. de markgraaf van Antwerpen. Toen de hertog van Brabant zijn invloed over de streek uitbreidde, werd de schepenbank van Zandhoven de instantie voor deze kwesties. Daarna werden in de hertogelijke nova oppida Turnhout en Hoogstraten schepenbanken met een regionaal bereik ingericht. De heren van Breda deden waarschijnlijk het zelfde in Breda en Bergen op Zoom⁸⁰. Dergelijke regionale schepenbanken hebben uiteraard niets van doen met het fenomeen "dorp". Daarnaast bestonden er hoge en lage gerechten voor allerlei heerlijkheden. Sommigen bestreken een dorpsgebied omdat de heerlijkheid daarmee samenviel, andere juist een zwerm verspreid liggende gronden. Ook deze gerechten komen dus eerder "van boven" van vanuit de bevolking voort. Na 1250 neemt het aantal schepenbanken rap toe met de toename van de bevolking en de economische activiteit. Een aantal werd gesticht in samenhang met de kolonisatie van nieuwe gebieden. Toch zijn er verschillen: langs de Hoge Rand van Bergen op Zoom werden ze al vrij vroeg gevormd; rond Breda pas in 1328. Daar kregen al lang bestaande dorpen toen eindelijk een "eigen" schepenbank. Toch werd ook daar niet in ieder dorp een schepenbank ingericht.

We zagen al dat gemeeynten lang niet overal voorkwamen. In mijn studiegebied zijn het zelfs zeldzame fenomenen, die beperkt bleven tot de plaatsen die in de eerste helft van de veertiende eeuw "hertogsdorp" waren. Dit wijst er reeds op dat gemeeynten niet "dorpsvormend" konden werken. Bovendien bestonden de deelnemende dorpen in 1300 reeds geruime tijd. Ook het feit dat heel wat gemeeynten "tussen" dorpen gesitueerd waren en van die dorpen slechts een deel bedienden terwijl het andere deel dan in een andere gemeeynte gerechtigd was, wijst er op dat de gemeeynten wezenlijk andere instituties zijn dan de dorpen. Zo kan ook niet volgehouden worden dat de gemeeyntekeuren aan de basis van de dorpskeuren liggen: immers ook de westelijke dorpen hebben dorpskeuren.

In ons studiegebied gebeurde de introductie van parochies, schepenbanken en gemeeynten niet gelijktijdig. De stichting van nieuwe parochies vertoonde een piek rond 1275 en tegen 1300 was de eindsituatie haast bereikt. De stichting van schepenbanken volgde met een kwart eeuw achterstand, piekte in de vroege veertiende eeuw, maar vertoonde nog al wat spreiding. De grote toename in 1300-1309 maakte dat er voor de volgende decennia kennelijk onvoldoende schepenbanken-in-spé waren

---

⁷⁹ Bijsterveld, 1993, Bijlage 3, nr. 71.

⁸⁰ Voor het Hollandse Geertruidenberg werden voor een dergelijke regionale taak van de schepenen geen aanwijzingen gevonden.

om een dramatische terugval in de nieuwvorming te voorkomen. Er kunnen twee perioden met een wat minder sterke toename gesignaleerd worden: een vroege in de jaren 1280 (aan de Hoge Rand) en een late in de jaren 1330 (rond Breda). De stichting van de gemeeynten viel nog wat later, zij het dat ook bij de gemeeynten het eerste decennium van de veertiende eeuw de meeste gemeeyntestichtingen vertoonde. Overigens werd voor deze grafiek heel de Meierij van Den Bosch meegeteld, omdat in ons studiegebied maar een heel klein aantal gemeeynten gesticht werd. Die paar gemeeynten dateren overigens merendeels van rond 1330.

8. GEMEENTEN VRIJ WILLEKEURIG UIT OUDERE ENTITEITEN SAMENGESTELD

We zijn tegenwoordig gewend dat allerlei verzorgingsgebieden samenvallen. Zo opereert een hele reeks gemeentelijke diensten en heffingen binnen de gemeentegrens, conformeren de postcodes zich aan die grens, rijdt de brandweer zelden de gemeentegrens over en veranderde tot voor kort vaak op de gemeentegrens het telefoon-net-nummer. Voor een aantal diensten zoals politie, archieven en volkshuisvesting werken gemeenten samen en men probeert die samenwerking op een breed gebied voor dezelfde groep gemeenten te regelen. Op hoger niveau (provincie, rijk) herhaalt zich het streven naar samenvallende grenzen.

Dit streven is echter iets "nieuws". In de middeleeuwen en eigenlijk tot tegen 1800 kende men het amper. Dat is voor ons, laat-twintigste-eeuwers, altijd weer moeilijk voorstelbaar en raar. Maar voor een middeleeuwer zou het streven naar het laten samenvallen van allerlei "verzorgingsgebieden", zoals parochies, schepenbankgebieden, fiscale eenheden en gemeeynten, juist uiterst merkwaardig geweest zijn.

Bij de vorming van de moderne gemeenten en de eerste vastlegging van hun grenzen in de vroege negentiende eeuw heeft men in mijn studiegebied haast naar willekeur uit die verschillende entiteiten gekozen. De gemeente Etten en Leur werd gevormd uit de twee oude rechtsgebieden "Etten onder de palen van de Hoeven" en "Etten-dorp". Maar het gedeelte van dat rechtsgebied dat onder de parochie Sprundel hoorde ging over naar de gemeente "Rucphen, Sprundel, Vorensende en Zegge". Een randje van de parochie Hoeven werd daarentegen conform de schepenbanksgrens onder Etten en Leur gebracht. In Huijbergen volgde men niet de grenzen van de oude rechtsgebieden en evenmin die van de parochie. Daar werd het gebied dat verponding aan de Republiek betaald had tot nieuwe gemeente Huijbergen uitgeroepen en onder Noord-Brabant gebracht. In Zundert en Rijsbergen volgde men de parochie-indeling en werden alle oude rechtsgebieden vergeten: de Eninge, Zundert-Hertog, Wernhout). In Ginneken en Bavel werden echter twee parochies tot één gemeente gemaakt, zoals het gebied eerder ook één schepenbank geweest was. Teteringen wist zich door een snelle actie in 1796 los te maken van Breda, zodat het een eigen gemeente werd⁸¹. Teteringen en Princenhage wisten zelfs de strook die onder de Bredase bijvang viel aan zich te trekken. Breda werd niet groter dan de stad tot en met de buitenste sloot van de vesting. In het gebied van Ekeren werden gemeenten gevormd door deels naar oude heerlijkheden te kijken (Hoevenen / Kapellen) en deels door het groot geworden Brasschaat tot parochie en gemeente te verheffen. Het formeel getweedeelde Ekeren werd echter één gemeente. Ook bij de steden verliep de gemeentevorming uiteenlopend voorzover het het buitengebied betrof. Breda en Geertruidenberg verloren hun buitengebied omdat Teteringen en Made eigen gemeenten werden. Bergen op Zoom behield echter heel het buitengebied. De gemeente Turnhout omvatte een enorm gebied van ruim 10.000 ha, terwijl Hoogstraten, dat ook de hoofdplaats van een "land" geweest was, slechts de oude vrijheid ging omvatten.

Deze wisselende keuzen bij de vertaalslag van de entiteiten van het Ancien Régime naar de nieuwe gemeenten, geven aan dat destijds niet één van de verschillende mogelijkheden overal als de "meest voor de hand liggende" lokale entiteit opgevat kon worden.

---

⁸¹ Knippels, 1986.

In de gemeentenamen klinkt door dat de gemeenten meerdere woonplaatsen omvatten. Vooral wanneer enkele van die kernen relatief volkrijk waren leidde dat tot complexe gemeentenamen. Van de 185 negentiende-eeuwse gemeenten in Noord-Brabant droeg daardoor slechts 70 % een enkelvoudige naam. 23 % droeg een dubbele naam, 6 procent zelfs een driedubbele naam. Twee gemeenten vernoemden vier plaatsen in de naam. Daarna gaf men de moed op zoals blijkt uit de gemeentenaam "Zesgehuchten".

9. CONCLUSIE

We stellen dus vast dat de "dorpen" als sociaal-economische en juridische entiteiten een eigen oorsprong hebben en gezien kunnen worden als een samenwerkingsorgaan van een vaak groot aantal gehuchten. Wanneer later nieuwe instituties wortel moeten schieten, doen ze dat in die al aanwezige dorpenstructuur (parochie, schepbank, fiscaal dorp). Maar dat is helemaal niet dwingend, wat blijkt uit de toch talrijke afwijkingen en met name uit de vaak "tussen" de dorpen gesitueerde gemeynten.

Door de toch betrekkelijk geringe bevolking en het nog kleinere aantal gekwalificeerden voor de uit te oefenen functies, zullen er tal van personele banden tussen de verschillende instellingen ontstaan zijn, wat op den duur wel tot een sterkere verwevenheid geleid zal hebben. Wellicht heeft de "schaarste aan geschikte stof" uit de periode van Staats-Brabant dit fenomeen nog versterkt, omdat de voorkeur voor protestantse bestuurders de keuzemogelijkheden nog verder verengde.

Na 1800 is op een nogal willekeurig lijkende wijze uit de diverse mogelijkheden gekozen om tot de precieze begrenzing van de "nieuwe" gemeenten te komen. In de kern kwamen die evenwel vaak wel overeen met de oude "dorpen" als sociaal-economische eenheden.

Doorheen de geschiedenis zien we de tweestrijd tussen de "van onderop" opgebouwde verbanden (gehuchten, dorpen), en de "van bovenaf" opgelegde structuren (parochies, schepbankgebieden, fiscale eenheden, gemeynten). De twintigste-eeuwse ingrepen in de gemeentenstructuur komen in de regel ook "van bovenaf" (uit het Provinciehuis of uit Den Haag).

De theorie over de dorpsvorming in het noorden van het hertogdom Brabant is nog in volle ontwikkeling. We hebben hier een interpretatie gegeven die ook ruimte biedt voor de talrijke gehuchten die nu eenmaal deel uit maken van het Brabantse nederzettingspatroon. Er blijven echter nog talrijke onzekerheden. Archeologisch onderzoek in oude dorpscentra, oude en jonge gehuchten en zelfs op "onbewoonde" oude akkergebieden kan nog veel aanvullende gegevens opleveren.

5.2. DE HAAGSE BEEMDEN IN RUIMER VERBAND

DR K.A.H.W. LEENDERS⁸²

De naam "Haagse Beemden" bestaat uit twee elementen die ieder hun toelichting vragen: *beemd* als zelfstandig naamwoord, en *Haagse* als de nadere bepaling van dat woord.

1. BEEMDEN

Het woord *beemd* komt in de Hage veel voor als element in veldnamen. Ook elders is dat wel het geval, waardoor het woord *beemd* in de literatuur over veldnamen meermalen voorkomt. Een goede beschrijving van de betekenis van *beemd* vinden we bij Goossenaerts:

*Een beemd is grasland, hetzij wei- of hooiland, vaak met het denkbeeld aan of bij water te zijn gelegen. Een beemd is als een door de natuur aangelegde wei, gewoonlijk laag gelegen (b.v. bij een beek) en wordt, wat met een weide niet het geval is, altijd eerst gehoid en pas later afgeweid door de beesten, of meer: nog eens gehoid als de toemaat gegroeid is*⁸³.

Een Bavelse boer, op weg naar zijn grond in de beemden, verklaarde dat voor *weide* iets heel anders was dan *beemd*, en vertelde ook van het hooien, deels daarna weiden en nog eens hooien. De beschrijving van Goossenaerts leek door hem in eigen woorden herhaald te worden⁸⁴. Ook bij De Bont vinden we ongeveer de zelfde opvatting terug. Hij voegt er echter aan toe dat beemden "uiteraard" in het najaar, de winter en het voorjaar onder water staan, waardoor het gras (waaronder Zaar, dat is Zegge) aan de zurige kant is. Dit laatste illustreert hij met veldnamen uit Oost-Brabant, waarvoor ook namen uit onze streken gelezen kunnen worden (b.v. Surendonk bij Terheijden)⁸⁵.

Bij beide schrijvers, en ook door Lindemans en Stallaert wordt gewezen op de tegenstelling tussen beemd en dries of weide. Een beemd is lager gelegen en veel 'natter' dan een dries of weide. Een beemd wordt eerst gehoid en dan pas beweid, het hooi diende als paardenvoer. Een dries of weide dient als gelegenheid tot grazen voor dieren, het eventueel gewonnen hooi is van betere kwaliteit. Bovendien liggen beemden soms ver van huis; de dries lag echter vaak nabij het huis, dat immers ook op drogere hoogte gelegen zal zijn⁸⁶.

Het woord *beemd* is erg streekgebonden. Volgens Stallaert is het alleen in de beide Limburgen, in Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant gebruikelijk⁸⁷. Goossenaerts breidt deze visie nog uit door te vermelden dat voor Belgisch West-Brabant (ten westen van de lijn Antwerpen-Brussel) en voor beide Vlaanderen's het woord *meers* het equivalent is voor ons *beemd*. In Noord- en Zeeuws-Vlaanderen noemt men dit soort gronden *meet* of *maat*.⁸⁸ Deze strikt Zuid-Nederlandse verspreiding van het woord *beemd* kan verklaren waarom het niet voorkomt in Beekman's Dijk- en Waterschapsrecht en nauwelijks tot zijn recht komt in het Middelnederlands Woordenboek van Verwijs en Verdam: beide zijn sterk op Holland gerichte werken⁸⁹.

---

⁸² Verschenen in *Hage* (1974) nr. 10, 52 - 62

⁸³ Goossenaerts, 1956 - 1958, 71.

⁸⁴ WGHB, tape 1.

⁸⁵ De Bont, 1969.

⁸⁶ Lindemans, 1946, 33, nt.2.

⁸⁷ Stallaert, 1890.

⁸⁸ Goossenaerts, 1956 - 1958, 71.

⁸⁹ Beekman, 1905; Verwijs en Verdam, 1885 - 1941.

Een heel andere zaak is de vorming van dit woord. Gysseling haalt enkele oude vormen aan, die hem er toe brengen *beemd* te zien als een samengesteld woord⁹⁰. Het zou de volgende elementen verenigen: *banu-*, dat verwant is aan *ban*: dwang om van 's heren diensten gebruik te maken. (bijvoorbeeld: banmolen= de molen van de heer waarop zijn onderdanen moesten malen, zonder een andere molen op te mogen richten). Voorts: *meta*, verwant aan *made*, *meed*, *maad* dat is: hooiland. Beide elementen te samen nemende, zou dan de oorspronkelijke betekenis van het woord moeten luiden: *ban-meed*, wat betekent 's heren *made* ofwel *het gemeenschappelijke hooiland*⁹¹. Deze verklaring werd overgenomen door De Bont en door De Vries⁹².

Tot een heel ander beeld kwam Van Gorp. Hij leidt het woord af van *beheemd*, wat zou betekenen dat het perceel ten teken van persoonlijk bezit met een omheining (haag, gracht, anderszins) omgeven was, en dicht bij de gehuchten lag. Goossenaerts merkt hierbij op dat reeds in het door Van Gorp besproken Kasterlee de beemden juist niet dicht bij de gehuchten lagen. Ook in de Hage kan de afstand tussen woonplaats en beemd respectabel zijn⁹³.

De hypothese van Gysseling lijkt het meest aantrekkelijk. Dat model geeft ons bovendien interessante elementen in handen: zijn er sporen te vinden van ban-rechten, van gemeenschappelijk gebruik van beemden? Bovendien kan men zich afvragen of op de plaatsen waar men het woord *maad*, *meed*, *made* gebruikt (zoals o. a. te Etten) de sporen van die banrechten of dat gemeenschappelijk gebruik ontbreken. Immers *maad* zou het tweede element in *beemd* zijn, en puur hooiland betekenen. De benadering van dit probleem stuit op de moeilijkheid dat, nadat elders reeds veel eerder gemeenschappelijke hooilanden steeds in een bepaald type landschap bleken te liggen en steeds een bepaalde bodemgesteldheid en waterhuishouding bleken te bezitten, met het woord *beemd*, dat daar nog in zijn oorspronkelijke betekenis toegepast kan zijn, meer de aard van de grond etc. aangeduid werd dan de juridische status ervan. Ofwel: het woord kreeg een heel andere betekenis, en wel die welke we hiervoor bij Goossenaerts lazen.

De vraag is dan: is het woord *beemd* voor de Haagse Beemden nog gekozen toen het de oorspronkelijke betekenis in zich had, of werd het pas gebruikt toen die betekenis al verloren was? In dat laatste geval hoeft het niet-vinden van sporen van banrechten Gysseling's opvatting niet aan te tasten. Het feit dat gronden als *beemd* of als *made* aangeduid worden, zou wellicht iets over de herkomst van de naamgevers-in-eerste-aanleg kunnen vertellen. Zo kan het in Princenhage zelden voorkomen van *made* en overheersend voorkomen van *beemd* misschien wijzen op een Brabantse herkomst van de eerste kolonistoren. Te Etten vinden we *beemd* en *made* door elkaar voorkomen, al is de verhouding niet constant.

Tabel 1: Woordgebruik van *beemd* en *made* te Etten⁹⁴.

Tijdvak	Cijnsgroep	beemd	made	weide	overige
1250 - 1287	Oude Landcijns	3%	23%	6%	68%
1297 - 14e E.	St. Bernaards	24%	8%	11%	57%
1287 - 18e E.	Nieuwe Landcijns	3%	0%	6%	91%

Hieruit zou men kunnen afleiden dat met name bij de eerste kolonistoren in het Ettense een westelijke component aanwezig was, die gewoon was *made* te gebruiken. Later zijn daar vooral Brabanders bij gekomen, die van *beemd* spraken. Het geringe percentage *beemd*-achtige percelen bij de Nieuwe Landcijns komt voort uit de hoofdzakelijk zuidelijker ligging van deze percelen! Inmiddels suggereert dit beeld wel dat de benamingen *beemd* en *made* hier mogelijk reeds los van hun primaire

⁹⁰ Gysseling, 1960a, 114.

⁹¹ Stallaert, 1890.

⁹² De Vries, 1966.

⁹³ Van Gorp, 1946, 137.

⁹⁴ Gegevens ontleend aan lopend onderzoek betreffende Etten; de gegevens over de St.-Bernaards abdij werden versterkt door dhr. W. van Ham betreffende de strook tegen Hoeven aan.

verschil geïntroduceerd werden.

1.1. Gemene Beemden ?

Het is dan verrassend dat we toch wat sporen van gemeenschappelijk gebruik van de grond in de beemden kunnen vinden: Gemene Striijen, Gemene Werft, Gemene Beemden van Schoondonk, Gemene Amere en Gemene Maden bij Kelsdonk (onder Etten).

We willen die gevallen eens nader bezien.

Gemene Striijen

Deze naam duikt eerst in 1570 op bij ca. 15 hectare leengoed van het hof Ten Houte in de Hage. Oudere leenregisters vermelden deze naam niet (1550, 1474); de verpondingsboeken (1614-1810) wèl. De zo het schijnt geringe ouderdom van deze benaming naast het veel oudere "Striijen" lijkt een slechte basis voor reconstructie van een oud verleden⁹⁵.

Gemene Werft

Deze benaming komt al in 1440 voor en betreft een groep percelen in de Werft die leen zijn van de hoven van Gageldonk en Hambroek in de Hage. Het ziet er naar uit dat het de oudste lenen in die omgeving zijn, daar de aanliggende gronden alle in 1440 nog domein van beide hoven zijn, of in handen van zeer naaste familieleden van de respectieve heren, die met hen ook leenbanden hebben. Misschien was dat alles rond 1400 of kort daarvoor nog domeingrond. De leenmannen in de "Gemene" Werft zijn echter heel andere lieden; wat doet vermoeden dat die lenen veel eerder en uit andere overwegingen zijn verleend, dan de aanliggende ex-domeingronden. Van enig gemeenschappelijk gebruik blijkt uit de leenboeken en in de particuliere bezittingen niets. Een leenverband is ook niet de normale consequentie van de opheffing van gemene gronden. De verkavelingsvorm echter wijkt sterk af van de aanliggende domeingronden: die zijn in grote blokken verdeeld, de Werft is in lange smalle stroken verdeeld, waarbij door samenvoeging na 1440 het aantal stroken wat gedaald is. Zo'n verkaveling kan wèl op oud gemeenschappelijk gebruik duiden⁹⁶.

Gemene Beemden van Schoondonk

Dit is een jonge naam die ontstaan is na de splitsing van het "Blok van de Daasdonck" in 1/3 en 2/3 deel. Het 1/3-deel werd bij de hoeve Schoondonk gevoegd, de rest bleef aan de hoeve van Daasdonk. Rond 1600 was de hoeve van Schoondonk in handen van de geschiedschrijver Gramaye. In het verpondingsregister van 1630 staat: Gremeye Beemden; in 1695 is dat geworden: "Gemene Beemden". Hier is duidelijk sprake van verbastering in de naamgeving⁹⁷.

Gemene Amere

In het noordwesten van Etten, aan de Lake, lag een gebied dat omstreeks 1500 "De gemene Amere" blijkt te heten. Nu prijkt daar op de kaart nog de naam "Emmer". In die Gemene Amere lag minstens één perceeltje waarvan het ons bekend is dat het als *beemd* aangeduid werd.⁹⁸

---

⁹⁵ ARAB, LvB. Den. 2100bis en 5856; NAG, NDR 9043 deel 1.

⁹⁶ ARAB, LvB. Den. 59 en 60; Onderzoek WGHB: Hage Hertog / Hooidonk.

⁹⁷ ARAB, LvB. Den. 60; GA Breda III-55-7-fol 31v; II-19-n393.

⁹⁸ Cerutti, 1972, nr. 458 (ao 1438); Archief abdij Bornem, inv. no. 306, medegedeeld door dr. W. A. van Ham.

Gemene Maden

Zowel bij de Ettense Emer, als bij Kelsdonk onder Etten is sprake van "Gemene Maden".⁹⁹

Wonderlijk genoeg blijken de spaarzame *made*-namen in de Hage tòch een aantal schijnbaar gemeenschappelijk gebruikte perceelsgroepen aan te duiden! Zo kennen we de "Maaien van den Houte", en de "Maaien van Ginneken". Waren dat gronden in gezamenlijk gebruik bij lieden afkomstig van Ten Houte in de Hage en van Ginneken? Dit moet nog nader onderzocht worden. Ook te Etten lijken gemeenschappelijk gebruik en *made* wel samen te gaan.

Men kan zich voorts afvragen in hoeverre de waterschapjes van de Hage een voorgeschiedenis als *gemeynte* hebben gehad, en hoe in dit opzicht de situatie te Etten en Hoeven was.

Een heel positief teken van gemeenschappelijkheid meen ik te lezen uit de "keur op de schapen" van Etten, 1459. Aldaar wordt gesteld dat er verschil is tussen het houden van schapen binnen "sijns zelfs goet oft gehuert goet, heyningen ende graften, alsoewel boven in den opperweyden als beneden in den polder, in bevreedt goet" en het "te velde stouwen" van schapen. Immers zieke schapen moesten persé op eigen erf binnen heiningen gehouden worden, en eerst nadat ze "gezondverklaard" waren mochten zij "te velde" gaan. Daaruit blijkt de aanwezigheid van een ruim, niet door heiningen en onpasseerbare sloten verdeeld weidegebied, waarbinnen echter ook wel gesloten velden voorkwamen.

Uit de bepaling over de honden valt op te maken dat het veld "nederwaards" lag, maar of dat betekent: in de polder, is niet duidelijk. Overigens blijkt uit de keur géén band met het waterschap¹⁰⁰.

1.2. Verkaveling en gemeenschappelijkheid

Lange, smalle percelen in groten getale naast elkaar, zonder bewoning op die percelen, zouden wijzen op oorspronkelijk gemeenschappelijk gebruik dat later omgezet werd in afzonderlijke bezittingen¹⁰¹. Anderzijds kan een dergelijk landschap ook ontstaan uit systematische verdeling van een ter ontginning uitgegeven stuk grond, maar dan meestal met kavels van vrij universele afmetingen van 1 hoeve (1400 x 110 mtr) als basis¹⁰². Alleen in het westen van Etten en in de Hoge Vucht waren dergelijk blokken aanwezig¹⁰³. Voor het overige vinden we een veel kleinere strepen-verkaveling. Men denke aan de Kroeten, Asterd, Lange Bunders, Slangwijk, Werft, Oost- en West-Weimeren, Oost-Halle, Strijpen, voor zover het de Hage betreft.

De Kroeten zijn vermoedelijk omtrent het midden van de 14e eeuw voor de helft door Burgst aan zijn laten uitgegeven. De datering hiervan berust op de cijnsbedragen, die uniform 1 oude groot per bunder lijken te bedragen. De andere helft van de Kroeten bleef tot 1838 domein van Burgst en diende tot hooiland van beide domeinhoeven; terwijl aanvankelijk ook de (omstreeks 1454 afgesplitste) domeinhoeve Muizenberg er een aandeel in had¹⁰⁴. Asterd, Lange Bunders en Slangwijk waren hoofdzakelijk cijnsplichtig aan Gageldonk; de Werft ontmoetten we reeds eerder. Weimeren en Oost-Halle alsmede Strijpen zijn merendeels door cijnsplichten verbonden aan Burgst en Ten Houte in de Hage¹⁰⁵. Cijnsplicht is een vrij normaal resultaat van uitgifte van gemene gronden.

---

⁹⁹ Cerutti, 1972, nr. 458 (ao 1438)

¹⁰⁰ Cerutti, 1972, nr. 633 (ao 1459)

¹⁰¹ Edelman en Edelman-Vlam, 1960, 49.

¹⁰² Van der Linden, 1956.

¹⁰³ Leenders, 1974c; Leenders, 1979/80a.

¹⁰⁴ Leenders, 1973b.

¹⁰⁵ WGHB: lopend onderzoek.

Tussen de streepsgewijs verkavelde polders liggen gebieden met een blokvormige of onregelmatige verkaveling. De blokken van Kraaiennest bleken oud domein van Gageldonk te zijn. De onregelmatigheid in de buurt van Nieuw Veer en de Halse Weg kan aan het voorkomen van donken in de bodem toegeschreven worden. Er resteren dan de gebieden van Hoodonk en West-Halle waar ik nog geen raad mee weet.

Intussen bleek bij Vormen dat die plaats in 1440 een *vroonte* was: een stukje domeingrond (dat bleef tot 1901) werd wellicht gemeenschappelijk gebruikt. De heer bleef echter méér dan bloot-eigenaar, zodat we toch niet met gemeenschappelijk bezit of zelfs de sterke rechten als bij een *gemeynte* te maken hebben. Aardig is de algemene verklaring van de veldnaam aan de westzijde van Vormen: "Keetveld" (al 1614): daar bouwden de hooiers in de polder hun schuilketen omdat ze zover van huis waren en daarom vaak de hele week in de polder bleven. Ook nu kent men die naam nog. Het is één groot vierkant perceel geweest.¹⁰⁶

1.3. "Beemden": een samenvatting

We vinden allerlei kleine aanwijzingen dat er minstens incidenteel wel een vorm van gemeenschappelijk gebruik voorkwam. Voorts kan uit enkele waarnemingen misschien ook een eerdere gemeenschappelijkheid afgeleid worden. Geen enkel geval voert ons terug tot de tijd waarin het woord *beemd* en het woord *made* geïntroduceerd werden.

2. HAAGSE

Nu we gezien hebben wat een beemd is, kunnen we ons afvragen wat de nadere bepaling "Haagse" inhoudt.

"Haagse" verwijst naar de band tussen het dorp De Hage (nu Princenhage) en de beemden. Het heeft niets te maken met 's-Gravenhage in Holland. Maar het zo nadrukkelijk vermelden dat deze beemden bij De Hage hoorden, houdt in dat er niet ver van hier méér beemden waren. Dat klopt: dat zijn de Ettense Beemden en de Hoevense Beemden; resp. de beemden van de dorpen Etten en Hoeven.

Het aldus gevonden beemdengebied wijkt ten zeerste af van de beemden zoals de schrijvers over de Kempen zich die voor ogen stelden¹⁰⁷. Reeds een weinig zuidelijker in Brabant (Ginneken, Rijsbergen) heeft men te maken met beemden die in smalle beekdalen liggen en noodgedwongen niet al te groot zijn. Hier in Hoeven-Etten-de Hage hebben we te maken met een 20 km lange, 1 tot 2 km diepe strook! Maar al zijn de maten van een heel andere orde van grootte, de gegeven typering van de beemden is ook hier van toepassing.

Opmerkelijk is dat geheel dit gebied zoveel trekken gemeenschappelijk heeft. Naast het beemd-zijn nog een globaal gelijke bodemgesteldheid: een kleilaag die naar de Mark toe steeds dikker wordt, maar nooit dik genoeg om de veenondergrond geheel te maskeren. Bovendien is de kleilaag in het westen in het algemeen dikker dan in het oosten van het gebied. Deze situatie komt overeen met Kiliaans interpretatie van beemd: veld of akker waaruit veen gevormd wordt¹⁰⁸.

---

¹⁰⁶ ARAB, LvB, Den. 60, domein.

¹⁰⁷ Zie bijvoorbeeld: Van Diepen, 1968, 119; Brekelmans, 1965, 168; Wolters, 1968, p.3; noten 1, 2, 4, 17; Iven, 1974.

¹⁰⁸ Kiliaan, 1599.

Geheel het gebied heeft een hoogteligging juist rond 0 N.A.P.. Grote delen ervan zijn uitzonderlijk vlak, maar her en der verspreid liggen grotere en kleinere *donken* : plaatsen waar de zandondergrond een heuveltje vertoont, dat door veen en klei heen tot de oppervlakte doordringt. Veel wegen in dit gebied lopen via *donken*. Het enige zeer oude veer over de Mark, het Zonzeels of Nieuw Veer, ligt juist dáár waar twee *donken* een veenloze weg tot aan de Mark boden. Meer naar het westen zijn zulke plaatsen er ook wel, maar niet altijd zo duidelijk. Men zal vanaf het hoge land indertijd de beemden zijn gaan in gebruik nemen. De juiste datering van die actie is niet nauwkeurig te geven. In het oosten vond Hage-Hertog, waartoe een heel complex beemden behoorde, zijn oorsprong in de twaalfde eeuw¹⁰⁹, in het westen werd het gebied van Hoeven tegen het einde van de dertiende eeuw uitgegeven, maar het was toen nog woest¹¹⁰. Te Etten was blijkbaar in 1268 reeds een fors stuk van de beemden in gebruik¹¹¹. Aan de landzijde worden de beemden onder de Hage veelal begrensd door een vrij snelle stijging van de bodem tot 1,5 à 1,7 m + N.A.P..

Het feit dat de beemden vanuit het hoge land gebruikt werden, maakt dat de beemden ook bestuurlijk tot de dorpsgemeenschappen op dat hoge land gerekend werden. Vandaar de opsplitsing in Hoevense, Ettense en Haagse Beemden.

---

¹⁰⁹ Leenders, 1971d.

¹¹⁰ Dillo en Van Synghel, 2000, nr. 1375 (ao 1297).

¹¹¹ Dillo en Van Synghel, 2000, nr. 1078 (ao 1268).

5.3. DE MARK

DR K.A.H.W. LEENDERS¹¹²

1. RIVIERSTELSEL

De rivier de Mark ontspringt met een aantal takken in de Antwerpse Noorderkempen en deels in Noord-Brabant. In Breda neemt de Mark nog de rivier de Aa of Weerijs op, die zelf eveneens met een groot aantal takken begint in de Noorderkempen. Vanaf Breda stroomt de Mark eerst noordwaarts en dan ruwweg westwaarts. Ten oosten van Standdaarbuiten verenigt de Mark zich met de Dintel, die in Dintelsas in het Volkerak uitmondt.

De Mark wisselt bij Breda van karakter. Bovenstrooms van Breda stroomt de Mark in een duidelijk dal van wisselende breedte en heeft de rivier een verval van 0,6 tot 0,8 m/km. Voor de rechte trekking van de rivier had De Mark hier een groot aantal scherpe en kleine meanders. Te Breda neemt de Mark de Weerijs op, een rivier die qua karakter geheel vergelijkbaar was met de Mark bovenstrooms van Breda. Benedenstrooms van Breda is De Mark een laaglandrivier met weinig of geen verval, die door dijken er van weerhouden moet worden om het omringende polderland te overstroomen. De Mark meanderde hier met grote gladde bogen door het land, maar ook die bochten zijn voor een deel rechtgelegd. Juist ter hoogte van de binnenstad van Breda lag de overgang tussen beide riviertypen. Daar viel de hooglandrivier ineens in het vlakke laagland en ging ze vlechten. Nog tot in de twintigste eeuw herinnerden eilandjes binnen de singels daaraan.

2. ONTWIKKELINGSFASEN IN DE LOOP DER EEUWEN

De geschiedenis van de rivier de Mark is vooral beschreven door Havermans voor het gedeelte bovenstrooms van Breda¹¹³ en door Leenders voor het gedeelte benedenstrooms van Breda¹¹⁴. Bovenstrooms van Breda is de geschiedenis van de rivier vrij eenvoudig. Benedenstrooms hebben we te maken met een aantal uiteenlopende ontwikkelingsfasen: de hoogmiddeleeuwse Mark; de Mark in de overstromingsperiode; De Mark als dichtslibbende getijderivier; en de gekanaliseerde Mark.

2.1. Bovenstrooms van Breda

Ten zuiden van Breda stroomt de Mark noordwaarts door een duidelijk dal. We kunnen daarbij onderscheid maken tussen het brede dal en het smalle dal.

Het brede dal wordt aan de oost- en westzijde begrensd door middeleeuwse wegen. Het betreft de Wilhelminastraat - Ginnekenweg - Ulvenhoutse Laan aan de oostkant en het Boeimeerstraatje en een reeks verlaten banen in het Mastbos langs de Galderse Weg aan de westzijde. Het middeleeuwse cultuurland beperkte zich in hoofdzaak tot dit brede dal, behalve in de directe omgeving van Ginneken. In het brede dal vinden we naast oude akkers ook enkele hoge koppen die "bergen" of "donken" genoemd worden. Het betreft de Zandbergen, de Bieberg, het Bergske van Heerstaaien, Daasdonk, Schoondonk etc. Voorts ligt binnen het brede dal het smalle dal van De Mark.

---

¹¹² Gedeelte uit een lezing, gehouden te Ginneken op 5 februari 1999.

¹¹³ Havermans, 1973.

¹¹⁴ Herben, 1995; Leenders, 1974b; 1982a.

Het smalle dal bestaat uit lage gronden direct langs de rivier: vanouds veelal als grasland in gebruik. De meanders van de rivier liggen geheel binnen deze zone, maar schuurden op een aantal plaatsen tegen de hogere gronden van het brede dal. De rivier is vrij diep in het smalle dal ingesneden. Bij hoge rivierstanden overstroomde deze zone het eerste en pas bij extreme waterstanden kreeg de rest van het brede dal met wateroverlast te maken. Het smalle dal is ook de zone waar men 's-winters ijsbanen aanlegde (nu nog bij Bouvigne).

Slechts op een klein aantal plaatsen waren vanouds mogelijkheden om de rivier over te steken. Ter hoogte van de Cartier van Disselstraat (Reepbrug) was er aan de Ganzenweide een voorde of doorwaadbare plaats. Daar konden wagens die onderweg waren tussen Antwerpen of Hoogstraten en Geertruidenberg de rivier oversteken en tegelijk de tol van Breda ontwijken. De aansluitende wegen zijn de Talmastraat / Willem van Oranjelaan en de Valkenierslaan / Heerbaan. Ter hoogte van Ginneken is er nog altijd de Duivelsbrug¹¹⁵. Hier werd al in 1531 een voetbruggetje vermeld, dat in 1641 door een wagenbrug met steile opritten vervangen werd. Daardoor was de brug een voor paard-en-wagen moeilijk te nemen hindernis: dat is het duivelse van de brug. Thans is het een vlakke brug. De volgende oversteekmogelijkheden zijn en waren de "kippebruggetjes" bij de Bieberg en bij Ulvenhout. Het eerste bruggetje is vervangen door een brug bij de nieuwe stuw, het tweede bruggetje is nu een eenvoudige betonnen boogbrug. De laatste oude oversteek binnen de gemeente Breda van voor 1997 is de Schele Brug bij Daasdonk. Met "scheel" wordt daar bedoeld op de scheve ligging van de negentiende-eeuwse brug ten opzichte van de rivier. Hier ligt nu ook een brug voor de autoweg.

Tot 1795 heeft de heer van Breda steeds gepoogd om de Mark te zuiden van Breda vrij van bruggen te houden. Dit hield verband met een uitspraak van keizer Karel V uit 1554. In die uitspraak werd vereist dat de rivier tot aan "Hoogstraten" bevaarbaar zou moeten zijn zonder hindernissen. Havermans en Brekelmans hebben er al op gewezen dat die bevaarbaarheid hoe dan ook toch al beperkt was door de vele scherpe meanders. Bovendien was er - zover bekend - geen mogelijkheid om schepen langs de watermolen van Meersel te loodsen. De uitspraak moet dus eerder gelezen worden als een eis dat het Land van Hoogstraten bereikbaar moest zijn. Bij beschouwingen over de bevaarbaarheid moet overigens wel bedacht worden dat het waterregime op De Mark in de middeleeuwen wellicht anders was dan in de laatste eeuw en dat bij hogere waterstanden die bevaarbaarheid iets beter geweest zal zijn. Regelmatige vrachtvaart op de rivier was er in de laatste eeuwen slechts vanaf Breda tot aan de "Drenk" op het punt waar de Allerheiligenweg op de Ulvenhoutse Laan uitkomt. Daar werden bouwmaterialen en hooi verscheept¹¹⁶.

Langs dit deel van de Mark heeft er alleen bij Daasdonk in een ver verleden een watermolen gestaan. In de late middeleeuwen en later was die molen reeds opgeruimd en alleen een perceelsnaam herinnert er nog aan. In de zeventiende eeuw zijn er een plannen geweest om bij Ulvenhout (denkelijk bij de Bieberg of bij het tweede kippebruggetje) een watermolen te bouwen die wol zou moeten vollen. Deze molen werd niet gebouwd wegens de eis van vrije scheepvaart¹¹⁷.

In de twintigste eeuw zijn heel wat meanders uit dit deel van de Mark opgeruimd. Dit begon al vroeg langs de Baronielaan: zowel aan de westzijde (bij de tennisbanen) als aan de kant van Ginneken (Burgemeester Pastoorsstraat). In de jaren 1970 werd de Mark bovenstrooms van de brug aan de Emmalaan rechtgetrokken. Op enkele plaatsen bleven afgesneden oude armen omwille van vissers en natuur open liggen. Om de versnelde waterafvoer in de hand te houden, werden ter hoogte van de Bieberg en bij Koekelberg stuwen gebouwd. Tussen de Duivelsbrug en de Reepbrug is de rivier in een stalen bedding gelegd.

---

¹¹⁵ Brekelmans, 1969b.

¹¹⁶ Leenders, 1987c.

¹¹⁷ Leenders, 1976c, 136.

2.2. De Aa of Weerijs

Het karakter van de Aa of Weerijs lijkt sterk op dat van de Boven-Mark. Ook hier is er een breed dal dat door oude wegen begrensd wordt: de Oude Antwerpse Baan in het noordwesten, de Overase Weg in het zuidoosten. Daarbinnen is er een smal dal, waarbinnen de rivier scherpe kleine meanders diep ingesneden had.

Op een aantal plaatsen liggen er "bergen" en "donken", maar het meest opmerkelijk is de grote groep duinen bij Ten Houte. De Weerijs moet daar met een grote boog omheen. Bij de Krabbebossen loopt een duinenrij tot dicht aan de rivier.

In tegenstelling tot de Mark, was de Weerijs wel rijkelijk voorzien van watermolens. Juist onder Rijsbergen stond de Kaarschotse Watermolen. Nu is daar een stuw, waarin twee oude wapenstenen van de watermolen zijn ingewerkt. De tweede molen stond aan de Houtbrug of de Oranjeboombrug. Dit was de domaniale molen van het goed Ten Houte. Al vóór 1310 lijkt deze molen verdwenen te zijn en alleen perceelsnamen herinneren er nog aan. In 1310 blijkt er dan een grote watermolen te staan aan de Verlaatstraat bij de Brugflat: de Ruisenaars Watermolen. Deze molen bleef in bedrijf tot 1563, toen in Breda de Grote Watermolen in bedrijf kwam die ook met Weerijswater aangedreven werd¹¹⁸. Verder stroomafwaarts stond op de Gampel een middeleeuwse volwatermolen. Deze liep in 1421 bij de St.-Elisabethsvloed schade op. De volmolen van de Gampel bleef in 1563 in bedrijf, al werden er wel beperkingen opgelegd om de Grote watermolen optimaal te laten functioneren. In 1600 werd de Gampelse molen stilgelegd om alle water richting Grote watermolen te kunnen stuwen. Dat betekende ook het einde van de Gampel als regelmatig stromend water. Het werd een vies watertje, dat in de loop van de negentiende en twintigste eeuw gedempt werd.

Het opruimen van de Ruisenaars Watermolen maakte de rivier de Weerijs bevaarbaar tot Kaarschot, indien men tenminste de talloze bochten voor lief nam. Van 1618 - 1646 werd de rivier vanaf de Krabbebossen tot aan Breda gebruikt voor het transport van turf vanuit de moeren bij Zundert. In 1646 werd de Bredase Turfvaart echter verlengd tot aan de Oranjeboombrug: blijkbaar waren de meanders toch wel erg hinderlijk. Het turftransport werd in 1743 gestaakt¹¹⁹.

Bij één van de belegeringen van Breda (1625, 1637) of in de jaren na de Belgische afscheiding (1830-1839) heeft men bij de Krabbebossen een dam over het smalle dal van de Weerijs gelegd, kennelijk om de toevloed van water naar Breda te kunnen belemmeren, dan wel het bovenstroomse dal onder water te kunnen zetten. Een juiste datering en taak voor deze deels nog aanwezige dam moet nog eens vastgesteld worden.

Vanaf de Houtbrug bij Princenhage tot de singels werd de Weerijs in de eerste helft van de twintigste eeuw wat rechtgetrokken. Tussen de Brugflat en de singels werd de Bernhardsingel aangelegd, waarmee de Weerijs daar weer min of meer zijn middeleeuwse loop terugkreeg. Bovenstrooms van de Houtbrug bleven talloze scherpe kronkels bewaard tot in de jaren 1960/70. Toen werd ook de Weerijs "rechtgetrokken" met het behoud van enkele afgesneden bochtjes. Ook hier moeten stuwen te snelle afstroming van het water tegengaan.

2.3. De Mark bij Breda

Bij Breda komen de Mark en de Weerijs bij elkaar. Dit gebeurde in de laagte aan de zuidzijde van de middeleeuwse stad. Oorspronkelijk stroomde de Mark ongeveer via de Markendaalse Weg, waarbij de rivier een vlechtend karakter had. Dit is de overgang van een hoogland-rivier met een behoorlijk

---

¹¹⁸ Leenders, 1976c, 114; de stad Breda verzocht nadrukkelijk geen Markwater voor de molen te gebruiken, omdat men vreesde dat dan de haven zou dichtslibben. Van der Voort, 1984 - 1985.

¹¹⁹ Leenders, 1989a, 169.

verval, naar een laaglandrivier zonder noemenswaardig verval. Deze eilandjes bleven tot in de twintigste eeuw bestaan en zijn nu verdwenen. Hier en daar komt een straatbeloop er nog mee overeen. Dit deel van de Mark is in 1941 gedempt¹²⁰. De Weerij stroomde via een gedeelte dat de Gampel heette vlak boven de Tolbrug in de daar juist weer tot één stroom herenigde Mark. Vanaf de Tolbrug tot bij het Kasteel werd de Mark aan de stadzijde in de vijftiende eeuw nog gevormd door een dijk waartegen de stadsmuur gebouwd werd. Aan het einde van de Vismarktstraat stond van in de middeleeuwen (tot 1864!) de Bredase havenkraan: daar was toen de haven. Pas toen de middeleeuwse vestingmuren hier niet meer nodig waren, werd in 1552 - 1563 voor de oude muur een kade gemetseld tussen de Vismarkt en de Tolbrug. Een halve eeuw later werd ook aan de overzijde een kade gemaakt: de Prinsenkade (1613)¹²¹. Ten noorden van de Haven, bij het kasteel, lijkt de Mark opnieuw te vlechten, maar het kan daar ook om gegraven waterlopen gaan. Wat verderop is de Mark weer gewoon een enkelvoudige rivier.

Er is bij Breda geen sprake meer van een duidelijk tweeledig dal. Eigenlijk verbreden de "smalle" dalen van de Mark en de Weerij zich zó sterk, dat ze met elkaar versmelten. In die brede dalvlakte liggen enkele koppen: de Vriesdonk, mogelijk een Donk aan de noordkant van of onder de Haagdijk en vooral de hoogte waarop het middeleeuwse Breda gebouwd is.

De samenvloeiing van Mark en Weerij direct bovenstreams van de Tolbrug maakt duidelijk waarom juist dáár een tolbrug lag. Dit was het eerste punt waar het ingewikkelde rivierenstelsel via slechts één enkele brug (aanvankelijk een voorde ?) kon worden overgestoken. Aan de oostzijde lag deze brug dicht bij de vanouds hoge gronden van de binnenstad (vanaf Visserstraat - Nieuwstraat), maar aan de westzijde moest een dijk van 800 meter aangelegd worden als verbinding met de hogere gronden van de Heuvel: de Haagdijk. Het heffen van tol op de verbinding Antwerpen - Geertruidenberg zal voor de twaalfde-eeuwse heren van Breda mogelijk een van de aantrekkelijkheden van deze plek geweest zijn, al is het niet uit te sluiten dat zij deze tol pas ca. 1198 van de hertog verworven hebben.

Heel dit complexe net van natuurlijke waterlopen is in de middeleeuwen en de nieuwe tijd voortdurend aangevuld met gegraven of vergraven waterlopen, zoals de Donkvaart (aan de noordwestzijde van de Haagdijk), de Mosselkreek vanuit de binnenstad naar de Mark en vooral de middeleeuwse verdedigingsgrachten van stad en kasteel. In de jaren 1531 - 1546 werd de middeleeuwse stad Breda omgeven door moderne vestingwerken¹²². Voor de loop van de Mark en de Weerij in de stad leidde dat in eerste instantie niet tot veranderingen. Veranderingen werden pas afgedwongen door de ingebruikname van de Grote Watermolen in 1563. De Mark stroomde tussen dammen via een eigen sluis de stad in. Deze sluis zou later tot inundatiesluis omgebouwd worden¹²³. De Weerij werd door een kaarsrecht kanaal naar de Grote Watermolen geleid. Na het stoppen van de sluis van de Gampelse Watermolen verviel de bovenloop van de Gampel, waardoor dat watertje en ook de Donkvaart konden gaan dichtslippen en een rioolkarakter kregen. De vestinggrachten zelf kregen naast hun taak in de verdediging van de stad, een functie als waterbekkens. In de grachten werd bij vloed water binnengelaten. Bij het hoogste vloedpeil werden de inlaatsluizen gesloten en na enige tijd konden de watermolens malen op het niveauverschil tussen de grachten en het buitenwater. De westelijke helft van de vesting en de Weerij dreven de vier paar stenen van de Grote Watermolen¹²⁴ (en tot 1600 de Gampelse molen) aan. De oostelijke helft van de vesting bediende de in 1509 gebouwde kasteelwatermolen (2 paar stenen) en vanaf 1610 ook de nieuwe volmolen aan het Van Coothplein. Deze laatste moest de opgeheven volmolen van de Gampel vervangen¹²⁵. Plannen uit 1619 - 1623 om aan de Donkvaart nog een getijdenvolmolen te bouwen zijn niet doorgegaan¹²⁶. In verband met de modernisering van de vesting Breda, werd in 1683 het kanaal van de Weerij

---

¹²⁰ Otten, 1988, 101.

¹²¹ Otten, 1988, 57; Brekelmans, 1969a.

¹²² Van Nieukerken en Haslinghuis, 1952, 258 - 259.

¹²³ Van der Voort, 1984, nr. 2.

¹²⁴ Van der Voort, 1984, nr. 3, 44.

¹²⁵ Leenders, 1976c, 114; Muntjewerff, 1985.

¹²⁶ Leenders, 1976c, 114.

gedeeltelijk verlegd¹²⁷.

Door het dichtslibben van de rivier de Mark benedenstrooms van Breda¹²⁸, liep te Breda de getijdewerking geleidelijk terug. Dit leidde tot minder goed functioneren van de watermolens. Op de volmolen te Breda bouwde men in 1713 zelfs een windmolen om bij gebrek aan waterkracht toch verder te kunnen werken. Vanaf 1717 draaide de volmolen alleen nog op windkracht. De Grote Watermolen verviel ook geleidelijk en werd rond 1812 tot gevangenis, om in 1817 daarna afgebroken te worden. Ook de watermolen op het kasteel kwam tot stilstand. Deze molen werd in 1826 afgebroken.

Na de opheffing van de vesting Breda werden de vestingsterreinen in het laatste kwart van de negentiende eeuw in een hoog tempo geschikt gemaakt voor nieuwe functies. In dat kader kwamen de singels tot stand. Bij de Julianabrug en bij de brug aan het Vincent van Goghplein nemen de singels de Mark en de Weerij op. Bij de suikerfabriek verlaat de Mark de stad weer. De oude loop van de Mark door de binnenstad werd in 1941 gedempt. Rond 1970 werd zelfs de Haven van Breda opgeruimd en opgevuld met een parkeergarage.

2.4. De hoogmiddeleeuwse Beneden-Mark

In de hoge middeleeuwen was de Beneden-Mark tot aan zijn uitmonding in de Striene een smalle regenrivier in een veenlandschap. Hier en daar zijn er tot na 1800 nog wat stukjes van bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat deze oude Mark tal van zwakke kleine meanders vertoonde. Vermoedelijk was er langs de rivier een zwakke oeverwal gevormd die hier en daar het afstromen van water uit de omringende veengebieden tegen hield. Daardoor ontstonden dan "meren" die we in teksten van rond 1300 nog vermeld vinden. op andere plaatsen kon het veen wel uitwateren op de Mark. Dergelijke waterlopen heetten hier veelal "lake". Bij Breda: Hintelaken, Moerlaken.

De loop van de hoogmiddeleeuwse Beneden-Mark was vooral benedenstrooms van de Halse Sluis (noordwesthoek van Princenhage / Prinsenbeek) geheel anders dan in later tijd. Maar ook dichterbij Breda is de Mark nadien in een andere bedding beland. Oude Mark-armen waren of zijn herkenbaar bij de Emelenberg, ten zuiden van Terheijden en even ten oosten van de spoorbrug bij het Nieuw Veer. Ze zijn verlaten in de overstromingsperiode. Uit de korte meanders in deze Marklopen valt af te leiden dat de rivier toen niet breder was dan enkele tientallen meters.

De Beneden-Mark kon middels veren overgestoken worden. Het eerste oude officiële veer benedenstrooms van Breda was het Zonzeels Veer (nu: Nieuw Veer). Tussen de Emer en de Emelenberg was er echter ook een veer. Mogelijk was dat slechts een voetveer.

2.5. De Beneden-Mark in de overstromingsperiode.

Vanaf het midden van de dertiende eeuw drong de invloed van de zee vanuit Zeeland steeds verder oostwaarts op. Dit was het gevolg van de ontwikkeling van de Zeeuwse zeearmen in de voorgaande eeuwen¹²⁹, en van de landvernieling door de vergraving van het veen omwille van de turf- en zoutwinning. Het gevolg was dat het veenlandschap van de Noordwesthoek veranderde in een getijdegebied met enkele grote getijdegeulen (Dintel, splitsend in een tak Mooie Kene en een tak naar de Mark; het Hollands Diep) van waaruit tal van kleinere getijdegeulen en -kreeken in een dendritisch systeem over heel het gebied uitwaaierden.

De invloed van de zee bereikte het gebied van de huidige gemeente Breda in de tweede helft van de

---

¹²⁷ Laarakker, 1984.

¹²⁸ Zie § 2.6 hierna.

¹²⁹ Vos en Van Heeringen, 1997ab.

veertiende eeuw. De oude rivier de Mark werd verbreed tot getijdegeul. De versterkte waterbeweging leidde ertoe dat men de beemden ging bedijken. Stormvloed veroorzaakte een doorbraak waardoor de Mark, vermoedelijk in 1374, ten zuiden van Zevenbergen via "De Uitslag" aansluiting vond op de bovenloop van de Dintel. In 1400 brak de Mark ten noorden van de huidige polder Zwartenberg door naar het westen. Hierdoor werd de getijdewerking bij Breda versterkt. Het verzoek uit 1400 om in Terheijden een eigen kerk te mogen bouwen, moet gezien worden in het licht van deze recent toegenomen getijdewerking. De Elisabethsvloed van 1421 teisterde de gebieden ten noorden van de Haagse Beemden: tegen 1433 waren die verlaten. De dijk van de Haagse Beemden werd echter voortdurend hersteld. Immers, de mensen woonden er hoog en droog op de zandgronden en gebruikten de bedreigde grond slechts als hooiland. Het zelfde zal de weg van Breda naar Terheijden en de dijkes ten westen daarvan gelden. Deze reeks poldertjes beschermde de Teteringse Vucht tegen het getijdewater. Het Zonzeels Veer is in deze periode uit de vaart geraakt. Het veer bij de Emer werd naar de nieuwe Mark verplaatst.

De overstromingsperiode betrof vooral het gebied ten westen van de weg (Zeedijk) van Terheijden naar Wagenberg en ten noorden van de Mark. De Mark was daardoor een belangrijke aan- en afvoergeul voor het inundatiewater geworden. Daardoor werd de rivier breder (200 tot 250 meter bij het Nieuw Veer en 50 meter bij Breda¹³⁰) en waarschijnlijk ook dieper. Bovendien ontwikkelden zich nu lange ruime bochten en werden sommige stukjes van de oude Mark verlaten. Die oude Mark was niet alleen te smal, maar had ook te scherpe bochten om de grote waterverplaatsingen te kunnen verwerken. Dankzij die brede getijderivier heerste in Breda een dermate groot getijdeverschil, dat het mogelijk was om daar getijdemolens te bouwen.

2.6. De Mark als dichtslibbende getijderivier

Door de dagelijkse overstromingen werden op de vaak afgegraven of door klink gedaalde veenbodem zandige en kleiige sedimenten afgezet. Het overstromingsgebied ontwikkelde zich zo tot een groot slik dat langzaam verder opslibde. Na verloop van tijd werd het slik tot een gors dat uiteindelijk als kleipolder ingepolderd zou kunnen worden.

De eerste polder in deze hoek is de polder Zwartenberg (1507). In 1538-43 werd de Grote of Zonzeelse Polder bedijkt. Daarmee verdween het grote overstromingsgebied uit de directe omgeving van Breda. Tegen de zuidwestzijde van de Zonzeelse Polder werden allerlei kleine poldertjes aangedijkt. Ook verder benedenstrooms werd steeds meer ingepolderd, waardoor de opstuwning van water in de trechtermond van de Dintel minder werd. De inpolderingen gingen snel verder en tegen 1650 had de Noordwesthoek ruwweg zijn huidige vorm verkregen. Het Zonzeels Veer werd vanaf 1518 al weer hernomen, nu onder de naam "Nieuw Veer".

Dit betekende dat de grote getijdegeulen niet meer zo veel te doen hadden en snel dichtslibden. Dat gold natuurlijk ook de kleinere geulen en krekken. Ook de Mark werd als maar smaller. In 1832 was de Mark bij het Nieuw Veer nog maar 21 meter breed¹³¹. Daardoor werd de getijdewerking in Breda steeds minder en in de achttiende eeuw kwam er feitelijk een einde aan het functioneren van de getijdemolens.

Het dichtslibben van de Mark was een complex gebeuren. Allereerst werden de buitendijkse gronden langs de Mark, tussen de rivier en de dijk van de beemden of de polders langs de Vucht opgehoogd. Zo ontstonden de "Hillen", die soms hoger werden dan de er achter gelegen dijk. Voorts werd slib afgezet op de oevers van de Mark, vooral in de binnenbochten. Deze afzettingen vormden zelfs een soort kronkelwaarden en de daarin voorkomende ruggen werden eveneens Hillen genoemd¹³². De

---

¹³⁰ Leenders, 1974b, 19.

¹³¹ Leenders, 1974b, 12.

¹³² Zie § 3 hierna.

meanders van de Mark werden, vooral op het stuk van Breda tot Terheijden, steeds scherper. Tenslotte doken ook midden in de rivier, vooral op de overgang tussen twee bochten, zandplaten op die tot eilandjes opslibden. Na verloop van tijd werden die eilandjes aan de ene of de andere oever vastgedijkt.

Op deze manier werd de rivier steeds slechter bevaarbaar. Op een smalle rivier kan bovendien moeilijk gezeild worden. Daarom werd al vóór 1596 een trekpad aangelegd, vanaf Breda langs de linkeroever eerst tot bij Terheijden, in 1647 verlengd tot Nieuw Veer en in 1663 verder naar Zwartenberg. Tegenover Terheijden stond een paardenhuisje en ter hoogte van De Emer verrees in 1723 - 1724 de herberg Aan 't Trekpad. Bij de scherpe bochten werden palen opgesteld waarlangs het trektouw geleid werd om de schepen door de bocht te kunnen trekken. Uiteindelijk werden juist deze problemen met bochten de aanleiding tot het kanaliseren van de Mark¹³³.

2.7. De gekanaliseerde Mark.

In 1760 werden de eerste bochtafsnijdingen in de Mark gerealiseerd. Het betrof een kleine bocht nabij de Zoete Inval bij de suikerfabriek en een grote dubbele bocht ten westen en noorden van de Terheijdense Brug. Verdere bochtafsnijdingen vonden pas in de twintigste eeuw plaats. Daarmee werd heel de Mark van Breda tot aan Zwartenberg in grote gladde bogen of kaarsrecht gelegd. Over heel de lengte werd de rivier op behoorlijke breedte gebracht. Ze is nu voor schepen tot 600 ton bevaarbaar.

Daarnaast werd het getij uit de rivier geweerd. Bij Dinteloord werd de Dintel in 1826 afgesloten met een sluis of "sas" : Dintelsas. Daarmee was de zee wel buitengesloten, maar het binnenwater kon nog lang tot overstromingen leiden, vooral als veel regen gepaard ging met hoge ebstanden in het Volkerak als gevolg van stormen op zee. Om deze bedreigingen af te weren zijn bij het Nieuw Veer twee beemdengebieden ingericht als opvangbekkens. Inmiddels is de situatie sterk verbeterd door de voltooiing van de Deltawerken, waardoor de waterstand op het Volkerak beheersbaar is.

Ca. 1920 kwam een kanaalverbinding met Oosterhout tot stand. Dit Markkanaal is aan de zijde van de Mark open. Aan de Oosterhoutse kant moet men een sluis passeren om in het Wilhelminakanaal te komen. De scheepvaart over de Mark naar het westen wordt gehinderd door de zeer lage spoorbrug bij het Nieuw Veer. De daarnaast gelegen veel hogere verkeersbrug (1938/1945) vervangt het in 1945 opgeheven Nieuw Veer.

3. HILLEN LANGS DE MARK¹

In Prinsenbeek, langs de rivier de Mark, komen tal van veldnamen voor waarin we het bestanddeel *hil* aantreffen. Zo iets nodigt uit tot een onderzoek naar het gemeenschappelijk element in al die namen.

Het woord *hil* komt voor in het Middelnederlands woordenboek van Verwijs-Verdam in de algemene betekenis *heuvel*. Maar tevens wordt het speciaal in verband gebracht met de Zeeuwse *stellen*, dat zijn kleine hoogten op buitendijkse gronden of eilandjes, die gebruikt werden als toevlucht bij hoogwater¹³⁵. Beekman, in zijn *Dijk en Waterschapsrecht*, detailleert iets meer door *hil* in verband te brengen met door water omringde buitendijkse gronden en aangegroeide gronden.¹³⁶ Bij Westerhof vinden we het eerst een vermelding van het woord *hil* in de betekenis die het ook bij Prinsenbeek heeft; buitendijkse grond, in tegenstelling tot *beemd*, welk woord voor de binnendijkse gronden

---

¹³³ Leenders, 1974b, 8 - 10.

¹³⁴ Update van: Leenders, 1973.

¹³⁵ Verwijs en Verdam, 1885 - 1941; Beekman, 1941, 241: Hille is zeker niet gelijk aan stelle.

¹³⁶ Beekman, 1905.

gebruikt wordt¹³⁷.

Dit laatste is een zeer juiste waarneming, die door vele oudere en nieuwere teksten uit Princenhage bevestigd wordt. In het verpondingsregister van 1616/17 staat bijvoorbeeld: "... beemden en hillen, zo binnen- als buytendycx....".¹³⁸ Het is duidelijk dat hier *hil* gewoon als woord voor een bepaald type grond gebruikt wordt, en niet als naam. Dat er ook veldnamen ontstaan zijn waarin het element *hil* is opgenomen is normaal. Toch lijkt de betekenis "buitendijkse gronden" zoals die in Princenhage in gebruik is, nog al af te wijken van de algemene betekenis *heuvel*, die we ook bij Gysseling terug vinden.¹³⁹

In feite is dat niet zo! Nadat de rivier de Mark in de vijftiende eeuw haar benedenloop geheel verlegde, en haar loop langs Princenhage belangrijk verbreed was, is de rivier in de daar op volgende eeuwen in snel tempo gaan dichtslibben¹⁴⁰. De bedding werd niet alleen smaller, de nieuw gevormde oeverlanden slibden steeds hoger op en werden weldra hoogten ten opzichte van het beemdenlandschap achter de hier veelal lage dijkjes.¹⁴¹

De toppen van deze oeverwallen liggen niet aan die dijk, maar in de regel ergens tussen dijk en oever. Bij hoge waterstanden zullen ze eilandjes geweest zijn in een watervlakte die dan vaak ook de beemden omvat zal hebben. Het zijn deze buitenlanden die men terecht *hil* noemt. Bij uitbreiding is men de naam vervolgens gaan gebruiken voor alle buitendijkse grond, ook waar de ligging aan een buitenbocht van de rivier eerder tot afkalving van de oever dan tot aangroeiing leidde. Voor zover er nog ruimte resteerde tussen dijkje en oever, vond ook daar echter wel enige ophoging plaats.

In de hillen zit schijnbaar nog een evolutie. Ze ontstonden vermoedelijk als een modderstrook, waarop riet ging groeien. Aan een dergelijke situatie doet een benaming *riethil* denken. Dat riet bevorderde uiteraard de aanslibbing ten zeerste. Na geruime tijd werd zo'n perceel gewoon *hil* genoemd: het riet zal zijn verdwenen, en we mogen aannemen dat men de grond als hooiland gebruikte. De eindfase schijnt de *weihil* te zijn: de grond is blijkbaar hoog en stevig genoeg geworden om er vee op te weiden. Hierbij valt het op dat men van *Riethil* spreekt, terwijl we mogen aannemen dat zo'n plaats toch bepaald een lagere ligging gehad zal hebben dan de rest van de rivieroever. Of is die benaming eerder een aanwijzing dat we te doen hebben met een mini-eilandje van slik en riet, dat nog door een vrij onbetekenend geultje werd gescheiden van de oever? Weldra zal het geultje dichtgeslibd zijn, waarna het perceel *riethil* dan een verlengstuk van het oeverperceel is geworden.

We komen zo aan het probleem van midden in de rivier opduikende zandbanken, die uitgroeiden tot complete eilanden. Op meerdere plaatsen is dit gebeurd, maar een duidelijk inzicht in de benaming die men bij Princenhage aan deze eilandjes gaf werd nog niet verkregen.¹⁴²

Er zijn in het noorden van Prinsenbeek ook *hillen* aangetroffen die binnendijs lagen. Nader onderzoek leerde echter dat in de meeste gevallen deze percelen aanvankelijk wel buitendijs lagen, maar dat zij eerst door een jongere bedijking achter de dijk zijn komen te liggen.¹⁴³ Dat men ze toch hillen bleef noemen kan enerzijds zijn reden vinden in het handhaven van een eenmaal gegeven naam, maar ook verband houden met wat, óók in Princenhage, bij de hillen wezenlijk bleef: hun hoogte.

---

¹³⁷ Westerhoff, 1844, aant. 85, no. 105.

¹³⁸ GA Breda, III-55-II-2-fol 4r.

¹³⁹ Gysseling, 1960a.

¹⁴⁰ Vriend, 1953, 4.

¹⁴¹ Hoogtelijnen- en cultuurkaart Ruilverkaveling Haagse Beemden.

¹⁴² Enkele van deze eilandjes zijn te zien op kaarten in de map GA Breda. Inv. Hingman, nummer 725.

¹⁴³ De recente Mark-kanalisatie heeft op veel plaatsen de situatie drastisch gewijzigd. Afgezien daarvan kan het genoemde effect worden waargenomen nabij de Hoodonkseberg (Spijkse Hillen) en ten westen van het Nieuw Veer ("Hillen"); deze laatste gronden liggen nu ten noorden van de Nieuwe Mark.

5.4. HET LANDGOEDERENLANDSCHAP ROND BREDA

DR K.A.H.W. LEENDERS¹⁴⁴

1 *Inleiding*

Binnen loopafstand rondom Breda zijn er nog heel wat landgoederen. We kunnen blindelings vermoeden dat er vroeger nog wel meer geweest zullen zijn. Inderdaad leverde een inventarisatie niet minder dan 60 "landgoederen" op. We kunnen daarom gerust spreken van een landgoederenlandschap dat zich rond Breda uitstrekt (zie kaart 1). Het opmerkelijke is nu dat velen eigenlijk wel weten dat die landgoederen er zijn en dat aan veel landgoederen al afzonderlijke publicaties gewijd zijn. Maar het geheel, het landgoederenlandschap als zodanig, werd nooit behandeld.

Wat is een "landgoed"? Een landgoed bestaat in principe uit een woning die zich door zijn rijke karakter onderscheidt van de gewone bebouwing en waarbij een siertuin en één of meer agrarische bedrijven behoren. In meer uitgebreide vorm kan een landgoed een grote oppervlakte beslaan en daarvan het uiterlijk, het landschap, door dreven¹⁴⁵ en parken, waterpartijen en bouwwerken bepalen. Het hoofdgebouw van een landgoed kan, afhankelijk van de bouwwijze, omschreven worden als kasteel, buitenhuis, villa; of in oudere termen: stenen kamer, hooghuis, speelhuis, huis van plaisantie. Een rijk landgoed werd bovendien opgesierd met bijzondere elementen. Rond Breda werden aangetroffen: grafkelder, grote kei, hermitage, beelden en heel algemeen: dreven met zichtlijn. Meer exotische zaken als chinese pagodes ontbraken evenmin: vermoedelijk stond er een chinees gebouw op het landgoed Zuilen bij Breda.¹⁴⁶ De mate waarin die elementen aanwezig zijn, hangt af van de omvang van het landgoed en van de ontwikkelingsfase ervan.

Bij een landgoed hebben we te maken met een juridische en economische eenheid van landerijen en gebouwen, vol waarden op het gebied van architectuur, tuinaanleg en landschapsinrichting, maar vaak ook met natuur-historische en archeologische waarden. Bovendien kunnen landgoederen herinneringen van literaire of land- en bosbouwhistorische aard herbergen. In de literatuur worden wel de afzonderlijke elementen van landgoederen behandeld, maar niet de landgoederen als geheel. Zo zijn er talloze publicaties over de architectuur van kastelen en de gebouwen op buitenplaatsen, en over de stijl waarin van tuinen, parken en bossen werden aangelegd. Het landgoed als geheel lijkt, net als het landgoederenlandschap, geen gangbaar onderwerp te zijn.

Onder een landgoederenlandschap versta ik een samenhangend geheel van landgoederen. Die samenhang kan bestaan uit de gezamenlijke sociale en ruimtelijke oriëntatie op bijvoorbeeld een stad; uit de onderlinge verwevenheid van de ruimtelijke structuren van de afzonderlijke landgoederen; of uit de pure opvallende aanwezigheid van veel landgoederen in een streek. Rond Breda zijn nog heel wat gave en uitgestrekte landgoederen aanwezig die bovendien het karakter van het landschap in hoge mate bepalen. Daarnaast toont het terrein de sporen van heel wat meer landgoederen uit het verleden. Het is dus goed om nader op de fenomenen landgoed en landgoederenlandschap in te gaan. Daarbij vormt het totale landgoederenlandschap rond Breda het algemene referentiekader.

Een eerste verkenning in de literatuur leert dat bij een groot aantal van de rond Breda gelegen landgoederen een dubbele relatie met de stad Breda bestond: via de eigenaar en via de landschapsbouw. Een rijke familie bezat in de stad een winterresidentie en buiten de stad een respectabel zomerhuis. Een voor iedere Bredenaar direct herkenbare combinatie is die van het Huis van Brecht in Breda en het kasteeltje Bouvigne, dat in de zestiende eeuw ook "Huis van Brecht" heette.¹⁴⁷ We krijgen de indruk dat dergelijke relaties algemeen waren. Behalve persoonlijke bindingen via de

144. Verschenen in *Jaarboek de Oranjeboom* 52 (1999) 1 - 63.

145. In deze streek is een "dreef" een vaak rechte weg met enkele, dubbele of zelfs drievoudige boombeplanting. Zo'n dreef heeft niets te maken met het drijven van vee, dat hier overigens "stouwen" heet. Alleen een "stouwdreef" is blijkbaar speciaal bedoeld om er vee langs te stouwen.

146. Mededeling G. Otten, 16 november 1998.

147. Brekelmans, 1977a.

eigenaren, waren er ook landschappelijke bindingen tussen de landgoederen om Breda en de stad. In heel wat landgoederen werd in de loop der eeuwen wel een of andere zichtlijn op Breda aangelegd. Bovendien was met name de heer van Breda in staat om zijn landgoederen door middel van majestueuze dreven met de stad te verbinden. Gewone landgoedbezitters legden, als dat mogelijk was, een oprijlaan naar een van die dreven aan. Er was dus een sterke persoonlijke en ruimtelijke binding tussen de stad en deze landgoederen.

Met dit artikel wil ik vooral de aandacht vestigen op het landgoederenlandschap dat rond Breda bestond en deels nog bestaat. Daarbij probeer ik de materie wat te ordenen door onderscheid te maken tussen de meer bescheiden particuliere landgoederen en de veel grootschaliger elementen die we bij de prinselijke domeinen tegen komen. Ook de inschakeling van de landgoederen in de belevingswereld van de omwonenden probeer ik te schetsen. Aan het slot peil ik naar de wisselwerking tussen prinselijke en particuliere landgoederen, en naar de plaats die het Bredase landgoederenlandschap in neemt te midden van ontwikkelingen elders in de Nederlanden.

Het landgoederenlandschap rond Breda is door mij niet tot op de bodem uitgezocht. Veel valt nog te doen. Zo zou geprobeerd kunnen worden om van alle landgoederen een volledige eigenarenlijst samen te stellen en na te gaan welke band die mensen hadden met de stad Breda, wie het landgoed vorm gaf en wanneer dit gebeurde. Ook zou systematisch gezocht kunnen worden naar afbeeldingen van gebouwen, tuin- en parkaanleg van landgoederen op verschillende momenten in de tijd. Op grond daarvan kan meer in detail nagegaan worden in hoeverre de streek rond Breda wat de stijl van gebouwen, tuinen, parken en landschapsinrichting voor of achter liep bij ontwikkelingen elders. Bij dat "elders" moet dan vooral ook de streek om Antwerpen meer dan nu in de beschouwing betrokken worden. Voor een dergelijk onderzoek is in ieder geval op het gemeentearchief van Breda heel veel materiaal beschikbaar.

2   *Het landgoederenlandschap rond Antwerpen*

Ook bij andere steden kwamen landgoederenlandschappen voor. In de Nederlandse literatuur doet men het graag voorkomen alsof vooral de omgeving van Amsterdam, Den Haag of Utrecht met landgoederen bezaaid lag.¹⁴⁸ In Noord-Brabant liggen er nog al wat landgoederen ten zuiden van 's-Hertogenbosch en Bergen op Zoom, en rond Breda. Het voor Breda meest nabije en bij velen ook wel "onbewust" bekende voorbeeld van een landgoederenlandschap is dat rond Antwerpen. In de zestiende eeuw, toen deze stad een fenomenale economische en demografische bloei doormaakte, maten vele rijk geworden handelaren zich adellijke allures aan. Daarbij hoorde ook een "kasteel" even buiten de stad. Zelfs toen het met Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw slechter ging, bleef deze drang duidelijk bestaan. Het resultaat was een uitgestrekt landgoederenlandschap om die stad, met buitenplaatsen die variëren van enkele echte oude kastelen, over zeventiende of achttiende-eeuwse mini-Versailles tot de meer (neo-)barokke bouw van de negentiende eeuw.

Ook bij Antwerpen geldt dat het landgoederenlandschap als zodanig niet beschreven werd. Maar in 1985 verschenen drie delen in de reeks "Bouwen door de eeuwen heen" betreffende het arrondissement Antwerpen.¹⁴⁹ Daarin zit een mooie kaart van de landgoederenzone rondom Antwerpen. De landgoederen worden evenwel vooral afzonderlijk besproken, waarbij de nadruk op architectuur en tuinaanleg valt. Toch kunnen we daarin wat hoofdlijnen vinden waarvan de toepasbaarheid op het Bredase bekeken kan worden.

In het Antwerpse komen kastelen en buitenplaatsen zeer frequent voor. Ze variëren van eeuwenoude kastelen tot prestigieuze nieuwe gebouwen in de zogenaamde "kasteelstijl". De meeste gebouwen vertonen een conglomeraat van stijlen, verbouwingen en restauraties. Alleen uit de achttiende en negentiende eeuw zijn nog enkele exemplaren vrij gaaf bewaard gebleven. In "Bouwen door de eeuwen heen" maakt men het volgende onderscheid: "kastelen" zijn voornamelijk de voormalige heerlijke

---

148. Bijvoorbeeld: Harten, 1998. Van der Wijck, 1982 noemt als landgoederenlandschappen: de binnenduinrand van Alkmaar tot ten zuiden van Haarlem, Kennemerland, op de Utrechtse Heuvelrug van De Bildt tot en met Driebergen, langs de Vecht bij Loenen en de Veluwezoom tussen Arnhem en Dieren. Backer e.a., 1998 is zelfs vrijwel geheel blind voor het Benedenmoerdijkse!

149. Wylleman, Plomteux en Steyaert, 1985.

nederzettingen; "buitenplaatsen" of "lusthoven" zijn dan landelijke herenhuizen met park. We zullen zien dat dit onderscheid weliswaar aansluit bij het spraakgebruik, maar overigens overbodig is. Bovendien miskent de nadruk op het hoofdgebouw dat aan kastelen en buitenplaatsen vaak veel grond verbonden was: het waren landgoederen!

Een aantal landgoederen vindt zijn oorsprong in de middeleeuwen. Ridders bouwden een versterkte woning op hun grondbezit dat in heel wat gevallen het centrum was van een heerlijkheid, waarvan de omvang uiteen kon lopen van enkele tientallen hectaren tot een hele reeks dorpen. In hun oudste vorm zijn de versterkte woningen niets meer dan een woontoren, gebouwd op een soms verhoogd en in ieder geval omgracht perceel. In Brecht, in Schoten en tot voor kort in Zondereigen bleven woonheuvels (mottes) bewaard. Van ridder-zijn alleen kon niet geleefd worden. Bij de woontoren was in de regel een "neerhof" met boerderij. Dit duo, woontoren en neerhof, was het centrum van het bezit, waartoe in de regel enkele (2 of 3) direct door de heer geëxploiteerde hoeven behoorden, die in de veertiende eeuw tot grote verpachte hoeven evolueerden. Op de neerhof werd dan later een meer geriefelijk huis voor de heer gebouwd, als niet de woontoren zelf als woning herbouwd werd. Ook werd de toegang tot de neerhof wel uitgebouwd tot een poorttoren, uiteraard met valbrug. Tot in de zestiende eeuw bezaten de kasteelcomplexen een gesloten, doorgaans rechthoekige of vierkante vorm, waardoor ze beter verdedigbaar waren. In de Tachtigjarige Oorlog, en zelfs al voordien door Maarten van Rossem, werden er heel wat vernield. In enkele gevallen verviel het oude kasteel en werd daarnaast een nieuw gebouwd. Wat er overleefde heeft sindsdien nog heel wat "modernisering" doorgemaakt.

Tot zover de landgoederen die uit "echte kastelen" voortkwamen. Genetisch hiermee nauw verwant zijn de uitgebouwde pachthoeven van allerlei grootgrondbezit. Op zo'n pachthoeve, maar ook wel op een boerenschans, werd dan een speelhuis gebouwd, dat later uitgebouwd werd tot een heus kasteel. Het kasteel van Westmalle is hiervan een voorbeeld. In vele gevallen leidde deze ontwikkeling tot een verschuiving. De hoeve, die ooit verrijkt werd met de bouw van een speelhuis, werd van het terrein verbannen naar de rand van het bezit. Koeien, mest, vliegen en boerenvolk werden door de hoge heren kennelijk als gezelschap niet zo op prijs gesteld. Maar als tegen 1800 de heren hun agrarische experimenten gaan doen, mag de hoeve weer aan huis komen: dan is beter toezicht mogelijk.

Het heerlijk stelsel, dat de bakermat van de kastelenbouw was, leverde een uitgebreide plattelandsadel op, die tot in de dertiende eeuw groot aanzien genoot. Met de opkomst van de steden komt er een verschuiving in het voordeel van verrijkte stedelingen. Macht en aanzien worden niet langer uitgedrukt in grondbezit, maar in geld. Deze nieuwe rijken verwerven titels, kopen heerlijke rechten en verdringen de oude grondheren uit hun vroegere posities. Sommige van deze rijke patriciërs komen op die manier in het bezit van een heerlijkheid en worden kasteelheer. Vele anderen schaffen zich een tweede verblijf, speelhof of buitenplaats aan in de zone om de stad. Afhankelijk van het vermogen van de eigenaar blijft die buitenplaats een eenvoudige hoeve, of wordt hij een waar juweeltje van pronkstuk en smaak. In dezelfde periode verliezen ook de bestaande kastelen hun weerbaar karakter en worden ze verbouwd tot aangename woningen. De ontwikkeling van beide sporen, oud kasteel of nieuw buiten, gaat steeds meer parallel lopen.

Dat geldt ook voor de de vormgeving van het landschap. De tuin- en parkaanleg diende evenzeer om de rijkdom van de eigenaar te weerspiegelen als de rijkdom van de gebouwen. De middeleeuwse tuin was eerder beperkt van omvang en besloten van karakter. Vanaf de zestiende eeuw werden de tuinen groter en opener. Uiteindelijk zouden ze uiteenvallen in een echte tuin en een meer parkachtige aanleg. Waar de eigenaar een uitgestrekt grondbezit had, kon hij tot zeer grote landschapsreconstructies komen. Daarbij werden volgens de mode van de tijd bossen, sierweiden, dreven en waterpartijen aangelegd. Het park bij het kasteel van 's-Gravenwezel besloeg een gebied dat tot 500 meter breed was en had een centrale dreef van 6 kilometer lang! Bij een dergelijke luxueuze aanleg hoorde ook de bouw van bijgebouwen als orangerieën, tuinpaviljoenen, theekoepels, ijs- en grafkelders.

In de negentiende eeuw voegt zich een nieuwe categorie mensen bij de landgoedbezitters en -bouwers: de nieuwe rijken van de industriële revolutie en de koloniën. Zij verwerven bestaande buitenplaatsen en laten die moderniseren, of bouwen weer nieuwe, met als kern een "kasteelachtige woning". De bouwgeschiedenis van kastelen en buitenplaatsen in de zin van uitgestrekte nederzettingen met park en aanhorigheden, eindigt met de Eerste Wereldoorlog.

Dat alles betrof de omgeving van Antwerpen. Wat kunnen we van de daar beschreven processen rond Breda herkennen? Achtereenvolgens gaan we in op de oorsprong van de landgoederen, hun persoonlijke binding met de stad, hun ruimtelijke opbouw en ruimtelijke binding met Breda, en de wijze

waarop de landgoederen de "mode" op landgoedgebied volgden. De ligging van de landgoederen is aangegeven op kaart 1.

Het landgoederenlandschap rond Breda kunnen we opgebouwd denken uit twee elkaar aanvullende systemen. Het ene systeem is dat van de particuliere landgoederen; het andere dat van het als een super-landgoed op te vatten geheel van speciaal ingerichte domeingoederen van de heren van Breda, de prinsen van Oranje. De prinselijke landgoederen zijn veel uitgebreider dan de particuliere en deels ook luxueuzer uitgewerkt. Bovendien valt in de prinselijke landgoederen de nadruk meer op bos en bij de particuliere landgoederen meer op landhuis, tuin en park. We zullen hier eerst de particuliere landgoederen behandelen en daarna de prinselijke. Daarna zullen we nagaan hoe beide systemen op elkaar aansloten en op elkaar invloed uitoefenden.

3 De particuliere landgoederen rond Breda

3.1 Oorsprong

Ook rond Breda gaan heel wat landgoederen terug op oude ridderlijke goederen: de oude heerlijkheden met hun versterkingen. Het kasteel van Breda en de heel wat eenvoudiger kasteeltjes van Burgst, Gageldonk, De Emer, Ten Houte, Bouvigne, Daasdonk, Koekelberg, Oudhof Ulvenhout en IJpelaar behoren tot deze categorie. Met 10 stuks is dat geen slechte score. Daarbij moet bedacht worden dat de aan deze kasteeltjes verbonden pachthoeven vaak bijzonder groot waren: 40 hectare per hoeve of meer was niet ongewoon.¹⁵⁰

Ieders ontwikkeling was nogal verschillend. Het kasteel van Breda was een echt groot en zwaar kasteel van regionale betekenis, met pal er naast vanaf 1531 het Valkenberg als grote tuin. Het Liesbos, het Mastbos deels, het Sterre- of Ruitenbos, het Ulvenhoutse Bos, het Sint Annabos, het Speelhuis, en de Kleine en Grote Warande moeten als afgelegen en soms grote onderdelen van dit geheel beschouwd worden. We komen daar nog op terug bij de bespreking van de prinselijke landgoederen.

Te Burgst stond rond 1300 een omgrachte houten woontoren, die omstreeks 1500 vervangen werd door een stenen kamer. Deze werd verwoest in het beleg van Breda in 1624 - 1625. Tot 1790 was er voor de heer geen verblijf op Burgst, maar toen werd er het huidige landhuis gebouwd. Een deel van de akker werd omgezet in park. Tussen 1624 en 1790 was het landgoed blijven bestaan. Burgst had aanvankelijk 3, later 2 hoeven.¹⁵¹ Van het oudste kasteel van Gageldonk weten we niet meer dan dat het in 1320 een "woning" was, waarbij toen vermoedelijk drie of vier grote hoeven hoorden. In de vijftiende eeuw was er een omwaterd kasteel met voorhof, dat herbouwd lijkt te zijn rond 1520. Tot die bouwperiode behoren de nog bewaarde poorttoren en de kapel, alsmede het in 1572 door de watergeuzen afgebrande hoofdgebouw.¹⁵² Het kasteeltje De Emer ontstond op een in de vroege vijftiende eeuw op een afgesplitst onderdeel van Gageldonk. Het overleefde de oorlogen. Het werd in 1856 afgebroken na een lange twist tussen erfgenamen. Het hout van de vele bossen, lanen en dreven werd verkocht en gekapt, zodat het landgoed weer een gewoon boerenlandschap werd. Balken en stenen uit het kasteel zijn gebruikt voor de herbouw van de molen de Vier Winden in Breda. De balken zijn vervolgens terecht gekomen in de molen De Korenbloem in Ulvenhout!¹⁵³

---

150. Buiks, 1998f, 135.

151. Dirven, 1973de; Juten, 1931; Leenders, 1969n; 1973b; Sasse van Ysselt, 1931.

152. Boeren, 1959; Dirven, 1978b; Kappelhof, 1974b; Leenders, 1977a; Lohmann, 1960.

153. Van den Brandeler, 1922; Dirven, 1978c; IJsseling, 1972.

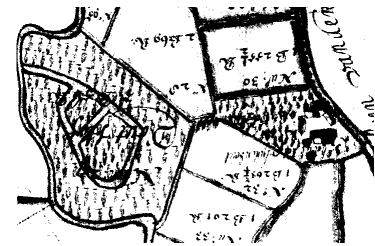
De "burcht" van Ten Houte was een eenvoudig object zoals Burgst. Het was het centrum van de heerlijkheid Ten Houte in Princenhage, die in 1457 door de heer van Breda opgekocht werd. Sindsdien was er aan een verblijf voor de heer aldaar geen behoefte en verviel het "kasteel" tot een slechte wei met grachtresten, die rond 1970 middels het omscheppen met een dragline "verbeterd" werd. De historische informatie verdween aldus wel uit de bodem! Er bleef slechts één domeinhoeve, de Prinsenhoeve in het Hout, over. Deze hoeve ligt bij de haakse bocht in de dr. Batenburgweg tussen Princenhage en het Mastbos.¹⁵⁴ De andere domeinhoeven waren al eerder in de vijftiende eeuw afgesplitst.

Op Bouvigne huisde in de vroege veertiende eeuw een ridder "van der Boverien", die geregeld in het gevolg van de heren van Breda aantrad. Tot het goed hoorden twee hoeven. Als hoofdgebouw was rond 1540 een geheel nieuw stenen huis gebouwd, dat omgracht werd.¹⁵⁵ In 1611 - 1614, in het Twaalfjarig Bestand, werd het verbouwd of herbouwd tot het huidige gebouw. Toen werd ook het neerhof gebouwd. Vanuit de poort werd een lange dreef tot aan het toenmalige Mastbos aangelegd. Deze dreef werd tijdens de belegeringen van Breda verwoest en nadien opnieuw aangelegd. De nieuwe dreef ligt iets gedraaid ten opzichte van de oude en loopt door tot de Overase Weg.¹⁵⁶ Daasdonk was een bezit waaruit later de hoeven Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis afsplitsten. Die hoeven kwamen in handen van aanzienlijke Bredanaars die ze tot buitenplaatsen uitbouwden. Bij de Blauwe Kamer werd in 1927 zelfs nog een groot landhuis gebouwd, dat het centrum van het jongste landgoed bij Breda werd. Daasdonk zelf had een heus kasteeltje vlak aan de Mark, met vanaf 1700 een landschappelijke structuur die er zijn mocht: 500 bij 1650 meter.¹⁵⁷ Koekelberg, aan de andere kant van de Mark, was ook een heerlijkheidscentrum. Het is onduidelijk of daar een "burchtje" bij hoorde. Wel werd er in de achttiende eeuw met een landschapsplan begonnen en er verrees een landhuis, maar alles duurde maar kort.¹⁵⁸

De Ulvenhoutse Prinsenhoeve was een oude Thornse boerderij, die in de dertiende eeuw in handen kwam van de heer van Breda. De hoeve was vermoedelijk voordien al een exploitatiecentrum voor de Thornse goederen in het Markdal. De heer van Breda maakte er een heerlijkheidscentrum van. Achter de hoeve aan de Mark lag het Oud Hof: een tweetal omgrachte percelen, waarin we de eilanden van woontoren en neerhof kunnen herkennen. Deze heerlijkheid was tussen 1303 - 1342 in de regel in handen van naaste familie van de heer van Breda. Nadien was er slechts de hoeve die door de Bredase domeinen verpacht werd. In de zestiende eeuw werden de omgrachte percelen als boomkwekerij voor het Mastbos gebruikt. Bij de Markkanalisatie bleef het perceel gespaard, maar de wegenplannen langs Ulvenhout vormen een nieuwe bedreiging.¹⁵⁹ Mogelijk is het huis Grimhuizen te Ulvenhout de "opvolger" van het kasteeltje in het Markdal geweest. De oorsprong van dat huis is overigens duister.¹⁶⁰

Ook Ijpelaar was een heerlijkheidje met een ridder en vermoedelijk een kasteeltje. Over de vroegste geschiedenis ervan is weinig bekend. Het kasteeltje bleef tot in de negentiende eeuw bestaan, zij het sterk verbouwd en vernieuwd. De landgoedaanleg met lange rechte dreven dateert van voor 1669.¹⁶¹ Het seminarie zette de landgoedtraditie waardig voort. Tot dit goed hoorden ook boerderijen, waarvan er nog enkele bestaan.¹⁶²

Wat de ligging in het landschap betreft hebben de oude kernen deze tien vroege landgoedkernen gemeen dat ze op de flanken van beekdalletjes liggen, of zelfs in de beekdalbodem. Die ligging werd uiteraard ingegeven door de vereisten van een hoog- of laatmiddeleeuwse versterking: een betrouwbare watervoorziening voor de grachten. Opvallend is dat alleen De Emer wel "hoog" lag. Dat kasteeltje werd gebouwd bij een hoeve die tot ca. 1400 bij Gageldonk hoorde en heeft dus niet een oude versterking als basis.

De categorie "nieuwe stichtingen" rond Breda kan gesplitst worden in bestaande boerderijen die tot land-

154. Leenders, 1979/80a; 1986m.

155. Vriendelijke mededeling J.H. van Hooydonk, augustus 1999.

156. Brekelmans, 1977a; Hinten, 1996; Juten en Smits, 1909a.

157. Brekelmans, 1984; Leenders, 1990 - 81; 1991h; 1999b; Van der Westerlaken, 1990 - 91.

158. Brekelmans, 1964a.

159. Jansen, 1996 - 97d, 193 - 194; Leenders, 1979 - 80b; 1981 - 82; 1982 - 83; 1996, 254 - 266; 1999b.

160. Jansen, 1995 - 96d, 1996 - 97c; 1997 - 98a; 1997g; Juten, 1894.

161. Kaart van de tienden van Bavel, 1669.

162. Brekelmans, 1961; De Bruyn, 1941; Buiks, 1982b; Jansen, 1995bc; 1996 - 97e; Juten, 1941.

goed werden verheven, en compleet nieuwe ontginningen met landgoedkarakter. Tot groep van uitgebouwde hoeven behoren: IJzer Hek, Rustenburg (bij De Emer in Princenhage en aan de Hoolstraat bij Teteringen), Heilaar, Zuilen, Vinkenburg, Lindenburg, Zoudtlandt, Hazard, Elzenburg onder Princenhage; Hondsdonk, Valkenberg, Wolfslaar, Valkrust, Vrederust, Blauwe Kei, Weilust, Charlottenburg in Ginneken en Heusdenhout; Bergvliet en Drieweg onder Terheijden. De uitgebouwde boerderijen lagen alle op hoge delen van het vroeg in cultuur gebrachte landschap. De compleet nieuwe ontginningslandgoederen lagen uiteraard buiten het oude cultuurland, op plaatsen waar tot in de zestiende of zeventiende eeuw nog wildernis was. Ze werden aangelegd zowel op hoge ruggen, als in moerassige laagten daartussen.

Voorals Brekelmans heeft voor een aantal van deze landgoederen de ontwikkeling geschetst. Vaak was die ontwikkeling als volgt. Een bestaande hoeve kwam in handen van een rijke Bredenaar, die er een herenkamer liet in- of aanbouwen. De omgeving van de hoeve werd veraangenaamd door wat tuinaanleg en zo mogelijk parkaanleg. Waar mogelijk mochten de dreven weer niet ontbreken. Maar de eigenaar wilde meer: de herenkamer werd vergroot en eventueel tot een apart huis uitgebouwd, net zo als bij Antwerpen werd opgemerkt. In een aantal gevallen werd de boerderij van zijn eigen erf verbannen. Dit kon de basis zijn van een splitsing in "Groot en Klein".

Dan zijn er nog wat uitzonderlijke gevallen. Bij Terheijden stond er een middeleeuws fort langs de Mark, het "Blokhuys". Het werd later een omgracht landhuis. Iets dergelijks deed zich voor in Lies in Princenhage. In de vijftiende en zestiende eeuw werd daar een "blokhuys" vermeld.¹⁶³ Op die plek of daar niet ver vandaan zien we veel later het landgoed Zoudtlandt verschijnen. Ten zuiden van de stad Breda werd in de late vijftiende eeuw het klooster Vredenberg gebouwd. In de Tachtigjarige Oorlog werden de religieuzen verdreven en werd het klooster verwoest. Nadien ontstond er in die omgeving een landgoed met twee kruisende dreven, een typische tuinaanleg en enkele hoeven.¹⁶⁴ Het omgekeerde gebeurde te Oosterhout. Daar werden de uit Breda verdreven norbertinessen (Kloosterkazerne) gehuisvest in het landgoed of "slotje" De Blauwe Kamer, dat nog steeds hun klooster is.¹⁶⁵

Ten zuiden van Valkrust verrees in de zeventiende eeuw het landhuis Buistelberg dat in de negentiende eeuw Mon Plaisir zou heten. Het was een buiten van een kapitein van de vesting Breda.¹⁶⁶ Anneville is een negentiende-eeuwse constructie van Prosper Cuijpers van Velthoven, een beruchte archievendief uit de vorige eeuw. Hij kocht van verschillende mensen een groot aantal percelen aan en bouwde op het aldus geformeerde nieuwe bezit een landhuis, waarna ook een park aangelegd werd.¹⁶⁷

Tot de categorie ontginningslandgoederen moeten Bosdal en Mastland op de Overveldse Heide (1650)¹⁶⁸, Bouwlust, Zuurland, Boomkensberg (1771) in Princenhage¹⁶⁹, Vloeiweide, St.-Michielspolder en de Buikse Hoef op de heide tussen Princenhage en Rijsbergen¹⁷⁰, Luchtenburg op de Strijbeekse Heide (vroeg zestiende eeuw)¹⁷¹, De Leeuwrik op de Bavelse Heide tegen het Nieuwbos (1549-65)¹⁷² en Laanzicht achter Teteringen¹⁷³ gerekend worden. Luchtenburg is van deze reeks de enige die uit de bloeiperiode van de zestiende eeuw stamt, de andere zijn van na 1648. Eigenlijk zouden ook het Bavelse Broek en de Aard van Princenhage¹⁷⁴ tot deze categorie gerekend moeten worden. Daar werden rond 1650 woeste gronden ontgonnen en op een landgoedachtige wijze ingericht. Maar er was geen landgoedorganisatie en geen "huis": de gronden werden verkocht.

Er zijn meer "randgevallen". Het is soms niet eenvoudig om uit te maken of een hoeve een herenkamer had. Zonder zo'n element kan een boerderij wel een groot bedrijf zijn, maar toch niet als "landgoed" of "buiten" aangemerkt worden. Het minimale "buiten" lijkt te bestaan uit een hoeve-met-herenkamer die door stedelingen verpacht wordt en waarop de verpachter in de zomer komt wonen. Zo'n buiten heeft vaak een wat grotere tuin en een oprijlaantje met een mooi hek. De rest is boerenland. Een

---

163. Buiks, 1998f, 147.

164. Juten, 1909b; Otten, 1991; Van der Smissen, 1983.

165. Hallema, 1961; De Lepper, 1976.

166. Leenders, 1987c.

167. Brekelmans, 1983; Dirven, 1979-80; Jansen, 1992-1993; Leenders, 1999b; Verhagen, 1991.

168. Leenders, 1971a; Dirven, 1981-1982, 13, 157-160.

169. Brouwer, 1972.

170. Dirven en Leenders, 1973.

171. Brekelmans, 1978.

172. Buiks, 1998 - 99; Jansen, 1998 - 99a.

173. Buiks, 1990, 134.

174. Leenders, 1971a; 1971j.

ander randgeval zien we in de 'mislukte landgoederen'. De families Montens en Marnix verzamelden rond de grens tussen Princenhage en Rijsbergen wel een grootgrondbezit, maar uiteindelijk bouwden ze er toch geen landhuis. Ook de negentiende-eeuwse "villa's", opzichtige woonhuizen met parkachtige tuin die in Ginneken al vanaf 1840 voorkomen, vormen randgevallen die ik wel bij de landgoederen en buitenplaatsen zou willen rekenen omdat ze - zij het in het klein - toch in die traditie wortelen en wel degelijk tot een resultaat leidden. Dit temeer omdat in de negentiende eeuw een beweging op gang kwam om de landgoederen - die tot dan vooral 's zomers bewoond werden - permanent te gaan bewonen.¹⁷⁵

3.2 Persoonlijke bindingen met Breda

De heer van Breda, met zijn machtige positie in de streek en zelfs in het land, was uiteraard een bezitter van buitengewone propriëties. De andere landgoedbezitters waren duidelijk van mindere betekenis, al waren ze wel de mede-dragers van het landgoederenlandschap rond Breda.

De eigenaren van de landgoederen met een middeleeuwse achtergrond behoorden aanvankelijk tot de landadel, net als rond Antwerpen. Van een aantal van hen is bekend dat ze al voor 1500 ook binnen de stad een woning hadden. Toen het hof van de heren van Breda nationale betekenis kreeg (al vóór 1500 waren zij o.a. stadhouder voor veel van de Nederlanden!), trok dat tal van edellieden aan, die voor hun status zowel binnen als buiten de stad een aanzienlijk huis moesten hebben. Zelfs de heer van Zevenbergen meende er goed aan te doen om vlak bij de stad een buiten te kopen (Valkrust)! In sommige zestiende-eeuwse pachtcontracten vinden we dat de verpachter voor zich in de hoeve ruimte reserveert.¹⁷⁶ Het Antwerpse voorbeeld zal daarbij zeker gewerkt hebben. Tijdens en vooral na de Tachtigjarige Oorlog verdwijnt die groep, maar ze wordt vervangen door hoge militairen van het garnizoen. Ook enkele vooraanstaande burgers, zoals de brouwers, mengen zich in dit gezelschap.¹⁷⁷ Na 1800 treedt een verdere verburgerlijking op en nemen ook Zuidnederlandse adel, koloniale en industriële een aandeel.

3.3 De ruimtelijke structuur van de landgoederen bij Breda

Van de ruimtelijke structuur van de landgoederen van vóór 1500 weten we niet veel meer dan waar het huis en de hoeven lagen. Of die elementen onderling verbonden waren met gewone boerenpaadjes of met deftige dreven, is onbekend. Evenmin is iets bekend van tuinen en parken. Gezien de meningen over de middeleeuwse tuinen in de literatuur¹⁷⁸, waren er waarschijnlijk binnen de "muren", dat zal meestal betekend hebben: binnen de grachten van hoofd- of neerhof, minstens een kruidentuin voor de keuken en wellicht ook een besloten siertuintje. Al even onzeker is de aanwezigheid van visvijvers ergens op het grondbezit.

Vanaf 1500 zien we de eerste nieuwe grotere vormen optreden. Het Mastbos werd vanaf 1515 aangelegd, het Sint Annabos tussen 1551 en 1564. Of daarbij al aan een bepaalde vormgeving gedacht werd, is onbekend. De kaart van 1621 wijst niet op zo'n vooropgezet plan.¹⁷⁹ Wel hadden beide bossen een centraal pad: respectievelijk het Eeuwiglaantje en de Royaal Dreef. Bij de inrichting van het Valkenberg, de tuin vlak naast het kasteel van Breda, werd daarentegen vermoedelijk wel de jongste mode gevolgd. We weten verder alleen dat in het midden van de zestiende eeuw bij Vinkenburg een laan aangelegd werd¹⁸⁰ en dat Heilaar en De Emer vóór 1624 al een landgoedkarakter had met lanen van hoge bomen. Andere vroege buitenplaatsen waren Zuilen, de Wijngaard (Valkrust) en Bouvigne. Het

---

175. Otten, 1995b.

176. Buijs, 1998f, 146 - 147.

177. Kappelhof, 1998, 37 - 39; Daasdonk, IJpelaar, Hondsdonk, Wolfslaar.

178. Stuijvenberg, 1992.

179. Kaart van het Mastbos, 1621.

180. RANB, PF 126 f 447r; PF 124 f 99r; oudste 39. 1699: 25 roeden straat en erf daarinne begrepen thool van Jacob Jan Peter Jacobs behoudelijk zijn 2½ voeten naer ouder gewoonten. Niet in te graven doch met bomen te beplanten. In Varent voor hare hoeve. Vercijnt in 1554.

inzetten van de Tachtigjarige Oorlog zal de verdere ontwikkeling van de landgoederen wel tegengehouden hebben.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand lijkt een groot aantal landgoederen opgeknapt of opgericht te zijn, maar pas vanaf 1646 kon men met een gerust hart in de buitengoederen investeren. Het spel van onderling loodrechte dreven, met bij voorkeur een dreef gericht op een toren, zoals dat al bij Bouvigne en later in de prinselijke bossen getoond werd, werd ook opgevat door particuliere landgoedbezitters. We vinden het op Vinkenburg (toen nog de Drie Schouwen geheten), op Heilaar, op Valkenberg en Hondsdonk, op het landgoed dat gevormd werd uit het oude klooster Vredenberg. Gageldonk en De Emer werden door een onderling gerichte dreef verbonden. Anderen volstonden met een oprijlaan naar een van 's-heren beplante dreven: bijv. Zuilen, Valkrust. In deze periode werd de Galderseweg aangelegd als een 3 kilometer lange kaarsrechte "allee", waarop Nieuwenhuis, Blauwe Kamer en Schoondonk met kortere dreefjes aansloten.¹⁸¹ De ontginningslandgoederen Bosdal en Mastland uit de jaren 1646 - 1650 kregen een vergelijkbare inrichting die een gebied van 1 bij 2 kilometer beslaat. We weten dat de verkaveling van deze projecten meestal door landmeter Christoffel Verhoff uitgezet is. Dezelfde landmeter was in opdracht van dezelfde initiatiefnemer ook betrokken bij de verkaveling van het Bavel's Broek (naast Ijpelaar) en De Aard (tussen Hazard en 't Hout). De inrichting van die gebieden lijkt sprekend op die van Bosdal en Mastland: loodrecht kruisende beplante dreven met daartussen ruime vakken met landbouw-, weide of bosgrond. We mogen deze gebieden daarom wel tot het landgoederenlandschap rekenen, al hoort er geen echt landgoed bij.

Ook nadat de hausse van 1650 overgewaaid was, bleef de traditie van op de toren van Breda gerichte dreven bestaan. Alhoewel niet altijd duidelijk is wanneer die dreven aangelegd werden, vinden we ze bij onder andere Vrederust en Wolfslaar. Zelfs de plaatskeuze voor nieuwbouw werd er door beïnvloed: het nieuwe huis van Burgst werd in 1790 zó geplaatst, dat vanaf het bordes, precies boven de kapel van Gageldonk de toren van Breda te zien is.

Binnen het schootsveld van de vesting Breda, waar eigenlijk geen permanente gebouwen opgetrokken mochten worden, deed zich een afgeleid fenomeen voor: tuinen en koepels. Het gaat om dan een eenvoudig gebouw, een huisje of een theekoepel, met daarbij een fraaie tuin. Het geheel werd met een haag omgeven. Mogelijk moeten hiertoe ook de kolfbanen en de rijker uitgebouwde herbergen gerekend worden.¹⁸²

Slechts enkele landgoederen waren groot genoeg om een meer uitgebreide structuur te kunnen ontwikkelen. Het fraaiste voorbeeld is wel Daasdonk. Daar werd rond 1700 door de toenmalige eigenaar Lauder een geheel nieuwe structuur aangelegd. Hij herbouwde het huis, dat later in de volksmond "Ladderkasteeltje" zou heten. Deze Schotse eigenaar bouwde er nog twee boerderijen bij (de Schotse Hoeve en de Drie Zwaantjes) en hij legde een 1650 meter lange dreef aan. Deze heeft geen herkenbare richting, maar hij staat loodrecht op de dreef die recht op het kasteeltje aanloopt en aan de andere zijde uitgaat op de toren van Rijsbergen. Ten zuiden van het kasteeltje werd een 500 meter brede structuur van lanen aangelegd: de Schotse Polder. Ook Hazard kreeg een fraaie structuur: een rechthoek van 500 x 500 m., met het huis en oprijlaan er midden in. Links en rechts ervan kwamen de beide hoeven. De vanaf 1687 aangelegde Meerseldreef, de lange as van het landgoed van het klooster van Meerseldreef, lijkt nergens op gericht te zijn. Maar als we de lijn doortrekken, loopt die wel precies over de Pekhoef in Ulvenhout. Die boerderij was een van de bezittingen van de vrome schenker die de stichting van het klooster mogelijk maakte. Toeval? De hoeve zal vanuit de dreef niet te zien geweest zijn, de afstand is 5 kilometer.

Zo ver valt na te gaan was het in de zestiende eeuw gebruikelijk om het landhuis met een gracht of gracht-achtige vijver te omgeven. Heilaar, Zuilen, Burgst, De Emer, Gageldonk, De Wijngaard (nu Valkrust), Bouvigne, Daasdonk, Ijpelaar, Drie Schouwen, Schoondonk en Blauwe Kamer laten zich zo als zestiende eeuws (of eerder) herkennen. De landhuizen die na de Tachtigjarige Oorlog opgericht werden moesten het in de regel zonder zo'n gracht doen. Er werden wel waterpartijen aangelegd, maar die kregen veeleer de vorm van echte pleziervijvers.

Het is mogelijk dat er op Luchtenburg bevoeiingswerken zijn aangelegd. Een kaart uit 1713 laat zien hoeveel aandacht aan de waterhuishouding van het gebied besteed was: overal liepen sloten en het geheel waterde door de Chaamseweg heen noordwaarts af op de Chaamse Beek. Er zijn echter geen

181. Kaart van de drie hoeven, 1652. Dit was een "eigen weg" van de drie hoeven die NIET aansloot op de Bouvignelaan. Het verbindingsstuk (de bocht) dateert pas van 1787.

182. Mededeling G. Otten, 16 november 1998.

aanwijzingen dat ergens water "van boven" ingelaten werd, of het moeten tot vijvers omgevormde rijten geweest zijn. De vijvers heten in de bronnen echter eerder visvijvers te zijn dan oude rijten. Op het landgoed blijken heel wat sloten tussen dammetjes te lopen, wat elders wel als een kenmerk van gerichte bevoeiing gezien wordt.¹⁸³ In de omgeving van Breda zijn dergelijke bevoeiingswerken alleen van het landgoed de Vloeiweide (op de grens van Rijsbergen met Breda/Princenhage) bekend. Die dateren uit de negentiende eeuw, toen vloeiweiden vooral in de Belgische Kempen veel aangelegd werden.

De samenhang tussen de landgoederen met hun vaak hoog geboomte werd geleidelijk aan nog versterkt door de boombeplanting van openbare wegen. Dat is rond Breda al een vijftiende-eeuws gebruik¹⁸⁴ en het werd vanaf 1646 met kracht voortgezet. Volgens de topografische kaarten van 1840 waren toen bijna alle meer belangrijke openbare wegen beplant met grote bomen. Bij de rijkswegen was dat vanaf 1810 reeds de standaardvorm. De dreven en oprijlanen van de landgoederen haakten op deze lanen aan, zodat het net van lanen en dreven zich helemaal kon sluiten. Dit heeft mee bijgedragen aan de roem van de omgeving van Breda als aangenaam landschap. Met vrij eenvoudige middelen is deze traditie weer op te nemen: zorg voor een samenhangend net van lanen en geef de bomen de kans om groot te worden. Dat laatste betekent dat tussen de bomen voldoende ruimte moet blijven om de wegverbredingen van de komende 60 jaar op te vangen! Bomen zijn geen straatmeubilair dat naar willekeur verplaatst kan worden.

3.4 Bosbouw

Valkenberg

In 1770 werd in een testament een 30 jarig kapverbod op Valkenberg ingesteld. Vermoedelijk was kort voordien een bijzondere inspanning op het gebied van boomplanting gedaan. Het verbod kon niet voorkomen dat Valkenberg een opvallende ontwikkeling tegemoet ging. Vanaf 1772 was Valkenberg in handen van Benjamin baron van der Borch (eigenaar vanaf 1784). Benjamin gaf Valkenberg een nieuw gezicht: een demonstratie-landgoed. Hij begon in 1772 met de herbouw van het oude huis en de herinrichting van het landgoed. In 1803 beschikte men er over 5 tot 6 melkkoeien, 5 tot 6 trekossen, 6 jonge ossen en vaarzen: mest genoeg om dennenbosjes in akker om te zetten. Andere dennenbosjes werden hakhout. Op het landgoed werden beuken, eiken, essen, berken aangeplant. Buis stelt dat in Nederland vanaf midden achttiende-eeuw uitheemse populierensoorten beschikbaar kwamen.¹⁸⁵ Overigens werden ook de inheemse soorten pas op het einde van de achttiende eeuw stelselmatig vermeld: "populieren of abelen". De Canadapopulier¹⁸⁶ werd, naar wordt vermoed, kort na 1770 via Engeland ingevoerd. Rond 1780 stonden er al dikke stammen van deze populier op Valkenberg. Het Valkenberg van Benjamin van der Borch liep dus erg voorop bij de ontwikkelingen! Rond 1800 was er op Valkenberg veel bouwland en weiland. Pas na 1900 werden die terreinen merendeels bebost, zodat we Valkenberg nu vooral als een bosrijk gebied kennen.

---

183. Ter plaatse kent men de betekenis van de wallen en sloten niet meer en gist men dat de bedoeling was het water van de Strijbeekse Heide zonder schade door het landgoed te loodszen.

184. Zie bijvoorbeeld Cerutti, 1972, nr. 809 (1475).

185. Buis, 1985, 871 - 885.

186. *Populus monilifera* Ait..

Hondsdonk

In de jaren 1662 - 1663 werden bij het landgoed Hondsdonk heidevelden ingenomen om er bos van te maken.¹⁸⁷ Vanaf 1683 werd verder ontgonnen en vermoedelijk werden er van dan af ook dreven aangelegd. In 1750 lag er ten zuiden van de Chaamse Beek een langgerekte bomenpartij met een dreef erlangs. Ten noordwesten van de hoeven was er een hoofdzakelijk rechthoekig drevenstelsel met aansluiting op de Chaamseweg. De met dreven doorsneden terreinen waren deels bebost en deels cultuurland van de boerderij. Tussen 1778 en 1782 werd het verwaarloosde landgoed weer in orde gebracht. Er werd ook weer heide tot bos ontgonnen. Vanaf 1795 werd het gebied over de Chaamse Beek onderhanden genomen. Daar werden bossen aangeplant, gronden ontgonnen en nieuwe rechte dreven en kromme paden aangelegd. De in 1842 aangelegde smalle slingerende vijver vormde tevens de overgang tussen een vooral beboste zone aan de kant van het huis (met vele slingerpaadjes) en een grote sierweide waarin enkele kleine boomgroepen geplaatst werden. Ook het zuidoostelijke deel van het landgoed werd in deze zin aangepast. De ontginning van heide tot bos ging rond 1850 nog voort.¹⁸⁸ Hondsdonk werd zo tot een gebied met afwisselend bos, park en agrarische landerijen.

Luchtenburg

In 1696 was men blijkbaar doende het landgoedkarakter van Luchtenburg te versterken: voor het huis lag het "plein" en er zou nog een vijver gegraven worden naast de Mastdreef. Die Mastdreef leidde naar het vermoedelijk oudste dennenbos in deze hoek. Het landgoed werd, net als Hondsdonk, samengehouden met en doorsneden door een groot aantal dreven. Aan de kant van de Strijbeekse Heide waren de perken veelal bebost, aan de kant van de Chaamseweg lagen vooral akkers en weiden. In het midden van de negentiende eeuw zijn er op het landgoed belangrijke veranderingen doorgevoerd. Zo werd onder andere het parkje met de vijvertjes ten zuidoosten van het huis veranderd in een bos met kronkelpaadjes, waarlangs men naar de nieuwe Kruisvijver kon gaan. In 1840 waren er overigens maar twee mastbosjes: een aan het eind van de Mastdreef en een ander als een strook langs de Heistraat. Rond 1900 lijkt er wat meer naaldhout te staan en dat in verspreide opstanden tussen het loofhout. Dat mengbeeld is blijven bestaan.¹⁸⁹

De Emer

Het kasteeltje De Emer kwam waarschijnlijk voort uit één van de domeinhoeven van Gageldonk. In 1408 was die hoeve een afzonderlijk bezit van Jan van Gageldonk geworden en tot 1482 bleef de hoeve in die familie. Tot 1559 was ze in handen van de familie Van Wijk en daarna van Claude Michault en vanaf 1596 Wijnant Michault. Van een "huis" De Emer is vanaf 1440 sprake. Wanneer dat een omwaterd kasteelachtig gebouw geworden is, is niet duidelijk. De financiële omstandigheden van de Michaults waren allerminst rooskleurig, zodat de bouw heel goed van voor de Tachtigjarige Oorlog kan dateren. Op de kaart van Callot is De Emer een vrij groot gebouw met twee woonlagen en een grote hoektoren, omgeven met een gracht en lanen met bomen. Vanaf 1646 werd het kernlandgoed van 30 hectare door aankoop van allerlei gronden uitgebreid tot 62 hectare. Het landgoed was toen van Hendrik Cannaeerts, die ook een deel van de Overveldse Heide liet ontginnen. Een kaart uit 1653 toont een L-vormig huis met torentje in de binnenhoek, omwaterd binnen een omgracht erf. Aan de noordkant sloot er een tuin of boomgaard met centraal pad op aan en de verbindingsdreef met Gageldonk was er ook al.¹⁹⁰ Betrouwbare tekeningen tonen het huis later in meer detail, zodat duidelijk wordt dat er af en toe wat aan veranderd werd. Bij het huis hoorden in 1770 een beplante hof (de tuin binnen de L-vorm?), boomgaarden, moestuinen, grote visrijke vijvers, dreven en plantageën met 523 grote eiken en 40 beuken langs de Emerweg. In de paardenstal was ruimte voor 9 paarden. Rond 1800 sluit op de kasteelgracht aan de oostkant een sierlijke vijver aan, die omzoomd werd met hoog geboomte. Aan de Mark stond een fraai theehuisje dat in 1770 nog niet genoemd werd. Op het voorhof was een boerderij

187. Brekelmans en Prisse, 1986, 103 - 105.

188. Brekelmans en Prisse, 1986.

189. Brekelmans, 1978.

190. Kaart van de Emer, 1653.

met portierswoning en remise. In 1770 werd daar, net als al in 1559¹⁹¹, een brouwerij genoemd. In 1856 was die er niet meer. Ter weerszijden van de Gageldonkse Dreef lag een 6,5 hectare groot bos: de Laagbos. Het staande hout omvatte in 1856 linden, masten, kastanjes, Canadase en gewone populierenbomen en het nodige "zeer zwaar" hakhout. Mogelijk hadden de voorafgaande familietwisten tot verwaarlozing van het hakhout geleid. De laatste eigenaren hebben zich op het landgoed laten begraven.¹⁹²

Zichtlijnen

Een geliefd onderdeel van de wat uitgebreidere landgoedaanleg was een laan die gericht was op een herkenningspunt op de horizon. Zo'n zichtlijn werd rond Breda bij veel landgoederen gerealiseerd. Op kaart 1 zijn de zichtlijnen en hun richtpunten aangegeven. Ook bij de aanleg van de domeinbossen werden zichtlijnen toegepast. Zelfs een onderdeel van de Bredase Turfvaart volgde een zichtlijn. Vanaf 1800 werd het concept van de zichtlijnen ook toegepast bij de aanleg van de rijkswegen, te beginnen met de Napoleonwegen. Ook bij de twintigste eeuwse verkaveling op de Strijbeekse Heide diende de Bredase toren als richtpunt.

Bij de landgoederen rond Breda was de bijna 100 meter hoge Grote Toren in Breda het meest gebruikte richtpunt: een tiental zichtlijnen was er op gericht. De toren van Princenhage was met 5 zichtlijnen een goede tweede. Andere torens (Bavel, Chaam, Meer, Meerle) moesten het met ieder twee zichtlijnen stellen en die van Rijsbergen met één. De lage en tussen bomen verscholen toren van Ginneken werd niet als richtpunt gebruikt, maar het klooster van Meerseldreef wél. De centrale dreef van de landgoedaanleg rond dat klooster was zelf dan weer gericht op de Pekhoeve in Ulvenhout. Die hoeve hoorde toe aan de stichter van het klooster. Het is echter onwaarschijnlijk dat die hoeve (een gewoon laag gebouwencomplex) van vijf kilometer ver over een cultuurlandschap vol heggen en bomen zichtbaar was. Het gaat dus om een landmetersfictie! De kapel van Strijbeek werd in de negentiende eeuw het richtpunt voor dreven van ontginningslandgoederen in Meerle.

Opvallend is dat sommige dreven blijken hun naam gericht waren op een zeker punt, maar dat dit punt een beetje of zelfs veel naast het verlengde van de dreef lag. Al eerder werd dit opgemerkt bij de Torendreef van Vredenberg in Boeimeer¹⁹³, maar het blijkt vaker voor te komen. De Kloosterdreef op Luchtenburg zit er ver naast (of de verkeerde dreef werd als Kloosterdreef aangewezen), de zogenaamd op de (oude!) toren van Rijsbergen gerichte dreef van Daasdonk zit er een beetje (4 graden) naast en de Chaamse Dreef van Hondsdonk weer wat meer. Blijkbaar ging het in deze gevallen meer om het idee om een "torendreef" te hebben, dan om de werkelijkheid. Overigens moet bedacht worden dat zo'n zichtlijn alleen "werkt" wanneer de dreef kort is. Een lange dreef zal, zodra de bomen groot geworden zijn, aan het einde vrijwel geen uitzicht meer bieden. Vermoedelijk werkte het concept van de richtlijnen vooral bij de pas aangeplante dreven, waarmee de eigenaar pronkte: kijk eens hoe mooi ik mijn landgoed ingericht heb!

3.5 Naamsveranderingen

Bij een deel van de landgoederen rond Breda trad een naamsverandering op. Is daar enig systeem in te ontdekken? De naamsverandering heeft deels te maken met een functieverandering. Zo werden de aloude Emelenberg en Hartelse Bergen na ingebruikname als konijnenwarande tot Kleine en Grote Warande. Boerderijen die een buiten werden, werden na verloop van tijd herdoopt. De Hoeve op de Rith werd Hazard, de Verloren Cost werd rond 1800 tot IJzer Hek, Werlaar werd Lindenburg, de Buistelberg tot Mon Plaisir, Ter Stappen tot Elzenburg, de Wijngaard tot Valkrust, de Florenstede tot Weilust en de hoeve van Buurstede tot Zuilen. Sommige naamsveranderingen hebben met verandering van eigenaar te maken: zo werd Bouvigne enige tijd Huis van Brecht genoemd.

De nieuwe namen en de namen van nieuwe landgoederen hebben een voorkeur voor een uitgang op -lust, -rust, -burg. Technische verwerklijkingen konden ook tot landgoednaam worden. Voor 1500 waren

191. GA Breda, N 9, 5 December 1559.

192. Leenders, 1977a, 56 - 57; Dirven, 1978c; Jsseling, 1972.

193. Otten, 1991.

buiten de stad stenen gebouwen nog zeldzaam. Dat leidde tot namen als Blauwe Kamer (met leien gedekt?) en Nieuwenhuis. Vinkenburg heette eerst Drie Schouwen: een huis met drie schouwen moet rond 1600 nog heel bijzonder geweest zijn op het platteland rond Breda. Het IJzer Hek is genoemd naar een destijds opzienbarend ijzeren hek aan de toegangsweg. Ook een vroeg-negentiende-eeuwse naam als "het Stoombootje" voor een herberg bij Heilaar¹⁹⁴ past wel in deze traditie. Franse namen bleven rond Breda ondanks het elitaire wereldje van landgoedeigenaren ook rond 1800 beperkt in aantal: Boeverije werd Bouvigne, Mon Plaisir, Anneville en denkkelijk ook Hazard zijn Franse of Frans-ogende namen. De landgoednamen, zeker wanneer ze nieuw gegeven zijn, bieden ons dus een blik in de ziel van de eigenaren: ze zoeken rust en lust op hun burg, soms in deftige Franse sfeer.

3.6 Volksverhalen

Maar hoe keek de boer nu tegen al dat deftig vertoon aan? Die heren waren "ander volk", die kwamen uit de stad of van nog verder weg. Vaak waren ze "protestant", soms nog "erger": vrijmetselaar of wederdoper. Rond 1970 heeft de Werkgroep Haagse Beemden in het gebied Haagse Beemden-oost de meeste van de oorspronkelijke bewoners belaagd met een lange vragenlijst. Eén van de vragen peilde naar de kennis van verhalen die men elkaar placht te vertellen. Onze zegslieden hadden zelf een zeker distantie tot de verhalen die ze ons doorgaven. Een maal kwam als afsluiting van zo'n verhaal de uitroep: "niet dat ik dat zelf geloof hoor!" Maar het verhaal deed de ronde en dus kregen we wat we vroegen. Wat heb je daar nu aan? Aan de losse verhalen of versies daarvan niet zo veel. Maar als alles bijeengelegd wordt, komt er een wonderlijk beeld naar voren, dat misschien het beste als volgt geschetst wordt. Er hangt boven de streek een "wolk" van verhalen of beter: verhaalselementen. Die elementen klevden vast aan bepaalde personen of zaken, zodat daaromheen een verhalenbundel ontstaat. Sommige elementen komen maar één maal voor: die zijn kennelijk heel specifiek voor één persoon of zaak en horen niet tot de algemene wolk.

De kleefpunten bleken nu vooral de landgoederen en hun eigenaren te zijn, al kon een geïsoleerde protestantse boer of veldwachter ook als zodanig optreden. Aan de landgoedeigenaren werd vooral tovenarij toegedacht: een rijksdaalder werd een plak van een pee, bij het scheren zetten ze eerst hun hoofd af om het daarna te scheren. Men maakte elkaar kennelijk heel wat wijs...

Interessanter zijn de eenmalige elementen. Van de laatste heer van De Emer werd door menigeen verhaald dat hij "gek" was, meer speciaal "malende": tandenknarsen. Als boeren hun pacht kwamen brengen, dan smeedt hij het geld op de mestvaalt. Zo iets doet een boer beslist veel pijn en na 150 jaar werd dit meermaals vermeld. Toen de man overleden was, hebben de erfgenamen het testament niet aanvaard omdat de man gek zou zijn geweest. Uiteindelijk werd zijn stoffelijk overschot in een familiegraf op het landgoedterrein gevonden, samen met dat van zijn voorganger en een nichtje. Het nichtje had een kist met resten van een opschrift en kon zo herkend worden. Beide heren konden geïdentificeerd worden omdat een van hen merkwaardig afgesleten tanden had: de malende laatste heer!¹⁹⁵ Rond Bosdal deden rare verhalen de ronde omdat daar een tijdje Wederdopers actief waren. De hooglopende ruzie over het vangen van zegge en schrijve één haas tussen de pastoor van De Beek en de heer van Burgst leefde meer dan 60 jaar na datum ook nog in de herinnering voort. Op Gageldonk woonde de duivel in de poorttoren. Een met wijwater bewapende priester heeft dit onheil uit het zolderraam doen springen. Op de plek waar satan landde, wilde daarna niets meer groeien. Dus zette de boer daar dan zijn varkens maar op. Bij Burgst ligt het Heksenwiel: een kolk aan het einde van de Galgenakker. Deze combinatie was goed voor een hele reeks verhalen, waarvan er sommige zo stichtend waren (op zondag eerst naar de kerk en dan pas wat anders doen), dat doorvragen aan het licht bracht dat ze op school geleerd waren. Maar ook op school knoopte men dus aan bij typische eigenaardigheden van de landgoederen! Deze verhalen hebben overigens als onderdeel van een bezwaarschrift tegen fantasieloze Bredase uitbreidingsplannen gediend en als gevolg gehad dat het Heksenwiel, dat oneindig diep zou zijn, nu een soort centrumfunctie in de wijk gekregen heeft en niet overbouwd wordt. Heipalen zouden immers in dat

---

194. Vanaf 1822 werd bij Moerdijk de veerdienst met een stoomboot uitgevoerd. Zie: Handelingen 1852, 43-47. De herberg Het Stoombootje lag aan een van de wegen naar Moerdijk.

195. IJsseling, 1972. De identiteit van het nichtje kon door de heer IJsseling eerst veel later worden vastgesteld. Ze was in Middelburg overleden, maar op De Emer begraven. Mogelijk herbegraven, gezien de dubbele kist.

duivels gat verzinken...

3.7 Schuilkerken

Toch was het niet zo dat alle landgoederen buiten de belevingswereld van de omwonenden lagen. In tijden waarin het ene geloof het andere het licht niet in de ogen gunde, schoten landgoedeigenaren te hulp door op hun landgoed een schuurkerk toe te laten of in te richten. Het eerste voorbeeld lijkt het landgoed Zuilen, dat uit de oude hoeve van Buurstede ontstaan was. Daar werden in het midden van de zestiende eeuw "hagepreken" gehouden voor Bredanaars die de nieuwe leer aanhingen. Een eeuw later waren de rollen omgekeerd, en vonden de katholieken onderdak op sommige landgoederen. De parochianen van Bavel konden terecht op IJpelaar, die van Ginneken op de Wijngaard, het latere Valkrust. Grimhuizen bood de katholieken van Ulvenhout onderdak. Vanuit die dienstverlening loopt er zelfs een rechtstreekse lijn naar de parochievorming en kerkebouw in die plaats. Aan de andere kant van Breda lag Gageldonk. Daar werd de kapel blijkbaar gebruikt door Bredase katholieken, mogelijk speciaal die van de Haagdijk. Onderweg naar de kapel moesten ze enkele beekjes passeren en een van de bruggetjes kreeg zo de naam "Papenvonder". Vlak bij de kapel, aan de volgende beekovergang, lag een herberg die de fraaie naam Bethlehem kreeg. Al dat paapse gedoe in de Gageldonkse kapel was de Bredase predikanten dermate een doorn in het oog, dat ze de kapel met een "stadslot" lieten vergrendelen. Men kon weer op zoek naar een ander onderkomen...

4 De prinselijke landgoederen rond Breda

4.1 Oorsprong

Aanvankelijk bezat de heer van Breda slechts het domein Breda, zoals dat door Cerutti gereconstrueerd werd.¹⁹⁶ Dat domein omvatte het centrum van Breda ten oosten van de Mark, nu de Markendaalse Weg en Gedempte Haven, en het gebied van Teteringen en Terheijden. Het kasteel van Breda en de directe omgeving daarvan horen dus tot dit oudste kernbezit. Door de overeenkomst met de hertog van Brabant van omstreeks 1198 verkreeg de heer van Breda onder meer het gezag en wildernisregaal over zowat heel westelijk Noord-Brabant. Op die wijze verkreeg hij ook de bossen in dat gebied, waaronder het Liesbos en het Ulvenhoutse Bos. Opmerkelijk is dat van andere oude bossen aantoonbaar is dat ze nadien op een of andere wijze door de heer van Breda verworven werden van onder andere de abdis van Thorn (Chaambos en het verdwenen bos Lindenhout bij Lijndonk in Bavel). Het zelfde geldt voor al die mooie "prinsenhoeven": ze zijn stuk voor stuk aantoonbaar verworven van anderen, of - in het kleigebied - door de domeinen in nieuwe polders gesticht.

4.2 Kasteel en omgeving

Het vroegste kasteel van de heren van Breda lag vermoedelijk ergens nabij het huidige hoofdgebouw van de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Er is echter nog geen spoor van teruggevonden. Wel zijn duidelijke sporen gevonden van de nieuwbouw uit de veertiende eeuw. Een donjon daarvan bleef overigens nog tot in de negentiende eeuw overeind staan. De veertiende eeuwse bouw was een typisch laatmiddeleeuws kasteel: een grote klomp baksteen zonder veel verfraaiing. In de vroege zestiende eeuw startte een nieuwe bouwcampagne, die tot het tegenovergestelde moest leiden: een prachtig renaissance paleis. De militaire functie werd naar buiten verplaatst, naar de omwalling om het kasteel en de dikke muur tussen kasteel en stad. Maar ook op die muur kwam een fraaie wandelgalerij... Niemand vermoedde toen dat later in die eeuw daar de meest verwoede gevechten van de Bredase geschiedenis

---

196. Cerutti, 1952a.

uitgevochten zouden worden. Het kasteel van Breda moest vooral rijkdom uitstralen, de jongste architectonische inzichten volgen en vooral de bezoekers imponeren.

4.3 De tuinen en lusthoven

Bij dat kasteel hoorde een tuin die aan dezelfde eisen voldeed. Deze tuin werd ingericht op het terrein ten oosten van het kasteel, dat voordien vermoedelijk een betrekkelijk laag en met kreekjes doorsneden grasland was. Dat gebied, dat grensde aan de noordelijke stadsmuur van Breda, werd het Valkenberg.

Bij de inrichting daarvan werd blijkbaar de jongste mode gevolgd. De bouwmeester van het kasteel was de ook als tuinontwerper bekende Thomas Vincidor da Bolonga. De tuin werd in renaissance zin ingericht. Het werd een "parterre" met een aantal vierkante perken met loofwerk en een beeldje. Een schijnbaar verdiepte ligging werd in dit lage gebied verkregen door de aanleg van een verhoogd terras. Ter weerszijden lagen kanaalvormige vijvers. In hoeverre dit voorbeeld in de omgeving van de stad navolging kreeg, is onbekend.

In het Twaalfjarig Bestand werden ook buiten de vesting Breda tuinen en lusthoven voor de heer van Breda aangelegd. Ten noorden van het kasteel van Breda werd in 1618 op de Belcrumberg het Speelhuis gebouwd. Dit was een groot en sierlijk achtkantig gebouw waar de heer en zijn gezelschap zich aangenaam konden verpozen. Het gebouw had een koepeldak, waarop een torentje stond. De koepel rustte in het gebouw op acht pilaren. Met de kelder meegerekend telde het gebouw vier verdiepingen. Hier omheen werd een sterrebos aangelegd, dat stevig omheind werd om er een collectie herten en zilverharige konijnen te houden. De hoofdas van het sterrebos was een rijke laan die tevens toegang tot de stad Breda gaf. Deze laan diende tevens als maliebaan. Nu is dat de Speelhuislaan. Bovendien was er nog een kortere verbinding binnendoor de Belcrumpolder met het kasteel van Breda. Het Speelhuis werd in 1820 gesloopt.

In dezelfde tijd kregen de heren van Breda weer interesse voor het terrein bij hun in 1457 aangekochte hoeve in het Hout. Er werd een ruitenbos aangelegd op het perceel waarop nu de huizen van de dr. Batenburglaan staan, alsmede een kaatsbaan achter de hoeve tot aan het bos. Men wierp de ballen in zuidelijke richting, want de rand van het bos heette het "Valvat". In 1646 werd de dr. Batenburglaan rechtgetrokken en van vier rijen opgaande bomen voorzien, om als toegang tot het Mastbos te dienen. Het tijdens de belegeringen gevelde ruitenbos werd weer beplant met bomen, maar nu in de vorm van een sterrebos.¹⁹⁷

4.4 De waranden

De Belcrumberg was een hoge donk langs de Mark, juist ten noorden van het kasteel. Verderop lagen nog twee van dergelijke donken of hoge zandplekken: de Grote en Kleine Warande. Deze twee donken werden in de late vijftiende eeuw ingericht voor de konijnenjacht. Blijkbaar waren deze waranden niet, of althans niet zo hecht, omheind als de Belcrumberg, want de konijnen teisterden de ruime omgeving. De gewone boeren konden daar weinig tegen uitrichten, maar de abt van Tongerlo kreeg als machtig prelaat in Brabant wel een compensatie voor elkaar. De abdij verpachtte in de Lage Vucht de uitgestrekte Abtshoef. Wegens de konijnenvraat bedong de pachter vermindering van zijn pacht, zodat ook de abdij zelf schade leed. De compensatie bestond eruit dat aan de abdij in 1558 een groot hooiland langs de grens tussen Chaam en Baarle ter beschikking werd gesteld.¹⁹⁸ Tussen de Grote en Kleine Warande ligt de Strikberg. Mogelijk probeerden daar de boeren enkele van die lastige konijnen ten eigen gerieve te verschalken.¹⁹⁹

Vanaf 1614 waren de heren van Breda ook eigenaar van Bouvigne, maar volgens Brekelmans hebben ze dat kasteeltje nooit als jachthuis voor het Mastbos gebruikt. Wel kwamen ze op de Prinsenhoef in het Hout, waar het Balveld een trekpleister geweest moet zijn. Van daaruit kon men het

197. Leenders, 1986m.

198. Wildernis in de Cambeeck tussen Vuylecoten en Chaam: NAG, NDD, inv. 263.

199. Buiks, 1990, 193 - 194 draagt nog een aantal ingewikkelde verklaringen van deze naam aan, maar het strikken van konijnen is op deze plek toch wel erg voor de hand liggend.

Mastbos gemakkelijk bereiken. Het Mastbos, het Ulvenhoutse Bos en de Liesbos zullen voor de heren vooral van belang zijn geweest om op groter wild, zoals reeën, te jagen.

4.5 De bossen

Het Liesbos, Ulvenhoutse Bos en Chaambos waren al in de middeleeuwen bossen van de heer van Breda. Het Mastbos, dat vanaf 1515 aangelegd werd, was in later tijd behalve een productie bos, zeker ook een jachtbos. Alleen al uit de naamgeving blijkt dat het (St.) Annabos met zijn Royaal Dreef eveneens in de belangstelling stond van deze heren en hun vrouwen. Om deze bossen beter te kunnen plaatsen in het landgoederenlandschap rond Breda, is het nodig ons in de Bredase bosgeschiedenis te verdiepen.

De omgeving van Breda is rijk aan bos. Dat alleen al rechtvaardigt in een meer gedetailleerde geschiedschrijving van die bossen. De bosgeschiedenis van deze streek vertoont heel bijzondere aspecten. Er kunnen vijf fasen onderscheiden worden, waarvan de eerste drie hierna afzonderlijk behandeld worden.

In de eerste fase blijken de genoemde drie restanten van de ooit omvangrijke middeleeuwse bossen te blijven voortbestaan dankzij het voortgaande beheer ervan. In de tweede fase, die de periode 1500 - 1770 beslaat, zien we voor het eerst een meer actief bosbeheer, met al heel vroeg (vanaf 1515) de aanleg van compleet nieuwe bossen en na 1600 de herinrichting van de bossen. Bij de nieuwe aanleg schuwde men de introductie van boomsoorten uit den vreemde niet. De derde fase begint tegen 1770. De bossen worden in kaart gebracht met het oog op een deugdelijk bosbouwkundig beheer. Heide, maar soms ook akkerland, wordt bebost, wederom met introductie van nieuwe soorten. Zowel in de tweede als derde fase is er een duidelijk verband met de landgoederen aanwijsbaar. Van de grote negentiende-eeuwse bebossingsgolf die Noord-Brabant overspoelde, heeft de streek rond Breda betrekkelijk weinig gemerkt juist omdat daar toen al veel bossen waren. Deze vierde fase ging als het ware aan Breda voorbij. Vanaf 1890, de vijfde fase, werden de bossen meer en meer ingericht voor de dagrecreatie van de gewone burger.

De bossen rond Breda hebben dus (nog afgezien van hun natuurhistorische waarde) een heel bijzondere cultuur-historische en bosbouw-historische waarde! De huidige trend tot "ver-woest-ing" van de bossen onder het mom van natuurbouw, doet aan die waarde helemaal geen recht.

Middeleeuws bos

Volgens Van Oosten²⁰⁰ hebben de sterk lemige dekzandgronden nooit een langdurige heidevegetatie gedragen. Ze hebben waarschijnlijk tot hun ontginning in bos gelegen. Mogelijk behoorde dit bos tot een matig voedselrijke variant van het eiken-berkenbos, dat zich bij verstoring zodanig kon herstellen dat de heide weinig kansen kreeg. Bovendien werden deze vochtiger gronden het eerst ontgonnen en niet min of meer opzettelijk tot heide omgevormd, zoals de meeste andere zandgronden. Ten aanzien van dezelfde zone menen Riezebos en Slotboom dat door de voortgaande vernatting van het terrein (veengroei verderop?) de bosbegroeiing al zonder menselijke invloed dunner moet zijn geworden.²⁰¹ In de vroege middeleeuwen moet er langs de Mark, de Weerijns en de grotere beken, maar ook op de vochtige en lemige delen van de plateaus ter weerszijden nog vrij veel bos geweest zijn. Namen als Hout (Ulvenhout, 't Hout), Bos (Liesbos, Chaambos), Lo (Baarle, Oekel, Bavel) en Laar (Couwelaar, Wolfslaar) herinneren daar nog aan. Deze middeleeuwse bossen zijn geleidelijk in kwaliteit achteruit gegaan ten gevolge van houtkap, bosbeweiding, strooiselroof etc. Uiteindelijk bleef er van deze bossen hier helemaal niets over, met uitzondering van drie restbossen.

Terwijl het bos achteruit ging, kregen met name de wildernisgebieden met een zandige bodem steeds meer het karakter van een open heidegebied. Die zeer open toestand werd vermoedelijk pas in de achttiende eeuw bereikt. De heide is hier dus jong, hoofdzakelijk van na 1300, en bestond ongeveer 600 jaar. Toen de schapenhouderij in de negentiende eeuw terugliep, kreeg houtopslag op de heide weer meer kans. De kaarten van rond 1900 laten op de plekken waar toen nog heide was, inderdaad tal van spontane bosjes zien. Door verdere natuurlijke houtopslag en door ontginning tot bos en boerenland

---

200. Van Oosten, 1971, 42.

201. Riezebos en Slotboom, 1970, 130.

is de heide nu bijna geheel opgeruimd.

Waar de bodem lemig en vochtig is, konden de bossen de middeleeuwen met meer succes doorkomen. Weliswaar bleven ook die gebieden geen gesloten bossen, maar boombegroeiing bleef aanwezig al leidde dat hier aanvankelijk niet tot gerichte houtteelt. Wel bleven er bij Breda minstens drie "restbossen" bewaard.

Rond 1300 was er in deze regio niet veel bos meer over. Toch had nog zeker een achttiental dorpen nog ergens een eigen, maar wel klein, "bos" bewaard.²⁰² In de eeuwen daarna sneuvelde die laatste bosjes bijna allemaal. Bij Breda bleven er echter drie steeds bestaan: het Liesbos, het Ulvenhoutse Bos en het Chaambos. Het Liesbos werd al in 1268 vermeld. Het is minstens deels steeds bezit van de heren van Breda gebleven en bleef ook steeds bestaan. Vanaf 1600 werd het geleidelijk omgevormd naar het bos zoals we het nu kennen. Het Ulvenhoutse Bos was in het bezit van de Heren van Breda en werd - in tegenstelling tot 's-heren vroonte - vanaf de vijftiende eeuw actief beheerd ten behoeve van de jacht en later de houtopbrengst. Daardoor is het gespaard voor verdwijning. Het Chaambos is het minst bekend van het drietal restbossen. Het is ook het kleinste en lag in de gemeente Ginneken en Bavel, tegen het landgoed Valkenberg en de Chaamse Beek aan. Ook dit bos werd al vroeg in de dertiende eeuw genoemd en bleef tot op de dag van vandaag bestaan.

Het **Liesbos** werd in 1268 voor het eerst vermeld als een van de hoekpunten van het rechtsgebied van Etten onder de palen van de Hoeven.²⁰³ De naam Liesbos wijst op natte omstandigheden.²⁰⁴ Het bos en de aangrenzende gehuchten Lies en Bagven liggen op een vrij vlak sterk lemig waterscheidingsgebied. In noordoostelijke richting verlaat bij de Koevoort een beek richting Prinsenbeek het bos. In het bos heeft deze beek, ondanks de later aangelegde perkenstructuur, toch nog een deels natuurlijke loop.

In 1308 werd een deel (ca. 79 hectare) van het Liesbos door de heer van Breda in erfpacht gegeven aan het toen net gestichte kapittel van Breda.²⁰⁵ Wat het kapittel daarmee gedaan heeft is niet duidelijk. De voorwaarden lieten ontginning toe, de uitoefening van lage rechtsmacht over de mensen die er zich zouden vestigen en het aanstellen van een schutter die op het vee moest passen. Van het bestaan van een dergelijke heerlijkheid blijkt later niets. Het project lijkt mislukt en het hele bos behoort na 1502 aan de heer van Breda.²⁰⁶ In 1415 blijkt dat er in het bos weiderechten waren, onder meer van de hoeve Kreilaar die pal naast het bos lag.²⁰⁷ In de zestiende en zeventiende eeuw blijkt het bos vooral een jachtbos voor de heren van Breda geweest te zijn. De opdracht van de boswachter Hans Wiggers luidde: "het wild van rode beesten, herten, deynen, hasen, conijnen e.a. en ook het bos wel te houden". Hij moest jagende honden "dood hissen ende schieten".²⁰⁸ Beweiding werd verboden en in 1565 werd een uitvoerig boetetarief opgesteld: 11 stuivers voor groot vee, 3 stuivers voor jong vee en 1 kwart stuiver voor schapen of lammeren. Wie 's nachts betrapte werd, kreeg een dubbele boete aan zijn broek. Het beschadigen van de omringende wal of de afsluithekken werd beboet met 20 stuivers.²⁰⁹

Het **Ulvenhoutse Bos** werd oudtijds ook wel Ulvenschot genoemd. Scot en hout wisselen elkaar wel vaker af²¹⁰ en betekenen beide bos van hoge bomen. Buiks heeft betoogd dat "ulf" op Kraak- en Schietwilgen zou duiden²¹¹ Ulvenhout zou dus genoemd kunnen zijn naar de tot 20 meter hoge wilgen welke er groeiden. Op de plaats waar nu het Ulvenhoutse Bos ligt, is waarschijnlijk altijd moerasbos geweest. Enkele namen wijzen op mogelijk venige plekken in het bos: Moerke, Moerkens, Moerkenslaagte.²¹² Even buiten het bos lag het Moerveld.

In 1570 was het bos 90 bunder, dat is 117 hectare, groot wat ruwweg met de huidige omvang

---

202. Leenders, 1996f, kaart 3.15.

203. Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 1078: *a silva que vocatur Lische*.

204. Lies kan staan voor Gele Lis, *Iris Pseudacorus* L., een plant met lange bladeren, welke in het water en aan waterkanten groeit. Ook planten met blad gelijkend op dat van de Gele Lis werden lis, lies genoemd (Samyn, 1888, 73.), zoals prei, lilies etc. Verder liesgras en rietgras, twee grote grassoorten die op moerasige plaatsen groeien.

205. Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 1494.

206. Zie voor meer details: Buiks, 1999d, 78.

207. Buiks, 1999d, 78.

208. NAG, NDR 7954, f 446. Deynen zijn vermoedelijk damherten.

209. Buiks, 1999d, 82.

210. Vergelijk Lieshout-Lyescot.

211. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 4 - 7.

212. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 73.

overeenstemt. Door aankoop en verkoop veranderde de omvang van het Ulvenhoutse Bos in de zeventiende en achttiende eeuw niettemin een beetje. Zo werd in 1698 werd een perceel van 5 hectare aan het bos toegevoegd. Dit blok hoorde daarvoor aan de veertiende-eeuwse Woestenbergse Hoeve. Aan de kant van Wolfslaar werd langs de Nieuwe Dreef een perceel aangekocht dat voordien van de familie Beens was.²¹³ In 1697 werd een randje van het Ulvenhoutse Bos aangekocht door Wolfslaar.²¹⁴ In 1568 was het perceel De Donk aan de Ulvenhoutse kant aangekocht ter vergroting van het bos.²¹⁵ Het Donkdreefje liep daar langs. Deze veranderingen leidden tot een meer "vierkant" karakter van het bos: uitlopers van het bos werden afgestoten, inhammen werden bij het bos getrokken. In 1819 werd de oppervlakte als 83 bunder opgegeven, dat is 107 hectare.²¹⁶

De domeinhoeve (Prinsenhoef) van Ulvenhout mocht in 1422 blijkbaar runderen in het bos weiden. Van weiderechten van andere hoeven blijkt niets en ook later wordt van beweiding niets vernomen.²¹⁷ Vanaf de Prinsenhoef van Ulvenhout liep een wat gebogen dreef het bos in, om bij het huis van de boswachter uit te komen. Op die dreef werd de Sint Annadreef / Royaal Dreef aangesloten. Door het bos lopen enkele kronkelende beekjes. Voorts zijn tussen de bomen nog enkele vervlakte dijkes te zien: oude weggetjes of een oudere bosverkaveling van vóór de aanleg van het huidige drevensstelsel. Op recente luchtfoto's blijkt dat deze sporen nog een aanzienlijke oppervlakte beslaan. Ook een naam als "Oude Dijk" wijst op relictten van vroeger. Mogelijk verwijst deze naam naar de gebogen toegangsweg tot het bos, zoals die in 1697 en 1713 nog bleek te bestaan en waarvan in 1783 nog sporen in het bos aangetekend werden.²¹⁸ Ook nu is er nog wel iets van te zien.

De geschiedenis van het **Chaambos** geeft een goed beeld op de wijze waarop de heer van Breda zich met zijn wildernisregaal opdrong aan de abdis van Thorn. De abdis van Thorn bezat in de vroege dertiende eeuw "ons bos van Chaam dat het bos van de heilige Maria genoemd wordt".²¹⁹ Ondanks de benaming "bos van Chaam" werd het nadrukkelijk in de parochie Gilze gelokaliseerd. Door de machinaties van de heer van Breda is dat bos uiteengevallen in een aantal elementen: het landgoed Valkenberg, de Bredase domeinhoeve van Chaam en het Bredase domein "Chaambos".²²⁰ Het is mogelijk dat de hoeve opging in het goed Valkenberg, maar ook dat ze stond ter plaatse van de op de geomorfologische kaart aangegeven "verhoogde woonplaats" aan de Bullensvoort aan de Chaamse Beek, waar nog lang een lapje domeingrond was.

Buiks²²¹ geeft vermeldingen van de naam Chaambos in deze hoek vanaf 1419 en meent dat Chaambos identiek is met het Bos van Chaam uit de jaren 1237/1277. De heer van Breda bleef eigenaar van het Chaambos onder Ginneken. Zo werd in 1510 - 1633 het Looheiveld naast Valkenberg aan de noordzijde van 's heren Chaambosch gesitueerd. Uit de domeinadministratie betreffende bossen blijkt dat het Chaambos ook in de negentiende eeuw nog in handen van de domeinen bleef.²²² Het is nu in beheer bij Staatsbosbeheer.

Een deel van het oude Chaambos is dus al vroeg voor landbouwdoeleinden ontgonnen. Een ander deel bleef steeds bos of bosachtig, deels als domeinbos van de heer van Breda en deels als onderdeel van het landgoed Valkenberg.

Vroege herbebossing en herinrichting

In dezelfde vroege zestiende eeuw waarin we iets gaan merken van de vorming van landgoederen bij Breda, begint op initiatief van de heren van Breda de bebossing van heideachtige terreinen ten zuiden van de stad. Later worden ook de oude bossen Liesbos, Ulvenhoutse Bos en Chaambos in een nieuwe vorm gegoten.

---

213. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 20: Beense Bos.

214. Brekelmans, 1964b, 135.

215. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 38.

216. Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 106. Of slechts 83 hectare als hier met "bunder" reeds de hectare bedoeld werd.

217. Cerutti, 1956, nr. 373.

218. Kaart van het Ulvenhoutse Bos nabij Wolfslaar, 1697; Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713.; Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.

219. Erens en Koyen, 1948 - 1958, nr. 124.

220. Leenders, 1999b.

221. Buiks, 1983 - 1988, deel 5.

222. Buiks, 1983 - 1988, delen 4 en 5.

De geschiedenis van het **Mastbos** bij Breda heeft al vroeg de aandacht getrokken. In het betere deel van de literatuur over de bosgeschiedenis is bekend dat bos in 1515 aangelegd werd door het zaaien van dennenzaad dat geïmporteerd was vanuit Zuid-Duitsland. Minder geïnformeerden melden de jaartallen 1503-1505²²³ of 1505²²⁴ terwijl Buis in *Historia Forestis* zelfs op grond van een verkeerde interpretatie van de naam "Mastbos" weet te melden dat het een oud middeleeuws bos zou zijn waarin ooit varkens naar de "mast" zochten.²²⁵ Dat laatste is onzin. In de taal van de streek is een mastboom een *Pinus silvestris* ofwel dennenboom. In 1504 begon het bewind van graaf Hendrik III als heer van Breda. Het is deze heer die tien jaar later het bosexperiment aanging. Het jaar 1504 kan ook verwijzen naar het aanplanten van een nieuw bos bij Wouw, de kern van de Wouwse Plantage.²²⁶ Het inrichten van nieuwe bossen was in de vroege zestiende eeuw dus niet alleen aan de heer van Breda voorbehouden. Zijn "buurman", de heer van Bergen op Zoom, was daar zelfs nog vroeger mee.

De beroemde inzaaiing met dennenzaad in 1515 en volgende jaren vond plaats op 's heren vronte, meer bepaald de wildernis in een strook tussen twee banen over de heide ten zuiden van de stad. Vooraan aan het bosgebied werd een boswachterswoning annex boerderijtje ingericht, ter plaatse van het huidige restaurant De Boswachter. Over de volle lengte van dit oudste bos loopt het Eeuwig Laantje. Alhoewel dat in zijn huidige vorm bij ontwikkelingen van na 1621 past, lijkt het toch een centraal pad door het oudste Mastbos te zijn.

Details over de inzaaiing werden al in 1873 gepubliceerd door De Grez.²²⁷ Op basis van zeventien-de-eeuwse aantekeningen van Havermans uit inmiddels verloren domeinrekeningen van de jaren 1514 en later, kon hij het volgende melden. In 1514 adviseerde Hans Scaller uit Neurenberg de heer van Breda over de mogelijkheden om dennen te zaaien. Daarvoor werden plekken bij Breda en Roosendaal bekeken. In 1515 bracht Scaller zaad mee en werd er gezaaid door Hans van Neurenberg (=Scaller?) te Gilze (op de hoeve van Hulzen?) en te Ginneken (het latere Mastbos). Daar werd gedurende 17 dagen een ploeg bij gebruikt. Onduidelijk blijft of de aarde geploegd werd voorafgaand aan het zaaien, dan wel dat er pas na het zaaien geploegd werd. Ook in 1516 werd nog een maand gezaaid. Het ging om "tannensaet" en "vijstensaet". Buis vermeldt deze gegevens ook en voegt daar bovendien informatie aan toe over de in Neurenberg al ruim een eeuw bestaande traditie van de dennenzaaiers.²²⁸

---

223. Hallema, 1939

224. Merkelbach van Enkhuizen en Hallema, 1941, 3; Van Goor, 1744, 370

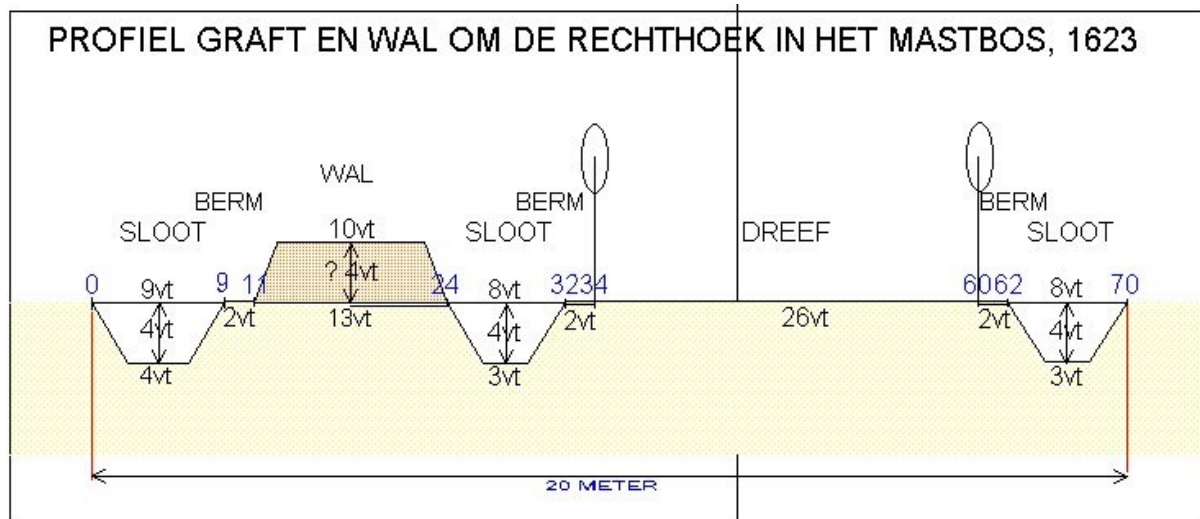
225. Buis, 1985, 19; niettemin meldt Buis enkele regels eerder de dennenzaaiing van 1515!

226. Van Ham, 1976, 161.

227. De Grez, 1873.

228. Buis, 1985, 783.

In 1621 werden in dit oudste Mastbosgebied 59 hectare "grote bomen" vermeld. Het hele oude Mastbos mat toen 140 hectare. Een verdere uitbreiding volgde in de eeuw na 1514 aan de noordwestzijde van het Oude Mastbos met het "Haagse Bos", het Montensbos en het Flauwbos. Hendrik Montens was rentmeester onder Hendrik III en was als zodanig nauw betrokken bij de bebossingactiviteiten. Ook deze bossen werden op 's heren vroonte aangelegd.

In 1621 werd het plan ontworpen om het Mastbos een meer aan de eisen van de tijd aangepaste vorm te geven: een grote rechthoek van vermoedelijk 240 bij 220 lange roeden (1350-1360 bij 1240-1250 m).²²⁹ De rechthoek werd in het terrein uitgemeten en in kaart gebracht. In het terrein werd de rechthoek eerst met een greppel of raai aangeduid. Nadien werd in 1623 begonnen de nadere vormgeving, waarover Hallema gegevens publiceerde.²³⁰ De raai werd uitgebouwd tot een "graft en wal" om het bos, die van buiten naar binnen bestond uit een sloot (boven 9 voet, bodem 4 vt, diep 4 vt); een wal (onder 13 vt, kruin 10 vt); een berm tussen sloot en wal (2 vt breed); binnen de wal opnieuw een sloot (8 vt boven, 4 vt diep, 3 vt bodem) met daarbinnen een dreef met bomen. Die dreef moest tussen de bomen 26 voet (7,4 meter) breed zijn en tussen de sloten 30 voet (8,5 m.). Het idee van Lips om de dreef buiten de raai te leggen werd afgewezen.

De rechthoek omvatte aan de Princenhagse kant nog een strook vroonte, maar ook een hele hoek hooiland van particulieren. Deze werden zonder meer onteigend. Nog in 1647 waren zij op zoek naar compensatie. Ook een omheind stuk privé-heide aan de kant van Overa werd half onteigend.²³¹ Aan de Ginnekense kant nam de rechthoek een groot stuk particuliere gronden mee, met name van de hoeven de Blauwe Kamer en Nieuwenhuis die toebehoorden aan 's heren drossaard Van Stralen. Die was natuurlijk niet in de positie om te protesteren en in 1658 waren zijn rechtsopvolgers nog op zoek naar compensatie voor deze onteigening.²³²

In 1624 begon een langdurige belegering van Breda door de Spanjaarden. Het werk aan de rechthoek is toen gestopt voordat het gereed was. Soldaten streken in het bos neer en wierpen een belegeringswerk op langs de vermoedelijk in 1610-1614 aangelegde dreef van Bouvigne, die iets scheef liep ten opzichte van de huidige dreef. Mogelijk is de dreef daardoor dermate beschadigd, dat men nadien maar een geheel nieuwe heeft aangelegd. Dat is waarschijnlijk gebeurd nadat Breda in 1637 terugveroverd was door de Republiek en deze zone van het bos opnieuw een legerkamp geworden was.²³³ Van activiteiten in het bos blijkt overigens pas weer tegen 1646.

229. Kaart van het Mastbos, 1621.

230. Hallema, 1962.

231. Kaart van een heitheining bij Overa, 1649.

232. Kaart van de hoeve Nieuwenhuis, 1658; NAG, NDR 723.

233. Zie de talloze belegeringskaarten van 1624/25 en 1637.

In de periode 1646 - 1709 werd vooral op gronden van Bouvigne bos aangeplant. Bouvigne was in 1614 door de heer van Breda gekocht en de bijhorende heide kon dus zonder bezwaar beplant worden. Verder werd in deze periode nog een stukje oude heerbaan bij de Overase Weg en een spie genaamd "Tweede Nieuw Bos" aan de oostzijde van Overa bebost. Op de kaart van 1709 zijn de Langedreef en de Zevenlindendreef geheel aangegeven. De dwarsdreeven dateren blijkbaar van na 1709. Aan de Overase Weg lag een perceel akker, het Patersstedeken, van waaruit kennelijk nog al wat hout uit het Mastbos geroofd werd. Aankoop van dit perceel werd al in 1744 door de domeinen overwogen, maar vond pas eind 1785 plaats. Het perceel stond toen vol hakhout en hoge bomen. Het heeft nog altijd een herkenbare enkeerdbodem.²³⁴ Pas vanaf 1788 werd het bos uitgebreid tot aan de Galderseweg.

Vermoedelijk is het **Sint Annabos**, dat aanvankelijk Annabos heette, genoemd naar de eerste vrouw van Willem de Zwijger, Anna van Egmond, waarmee hij in 1551 huwde. Toen later de oorsprong van de naam van het bos niet meer duidelijk was, zou men er een verwijzing naar de heilige Anna in gezien hebben.²³⁵ Als dit juist is, dateert de kern van het bos uit het midden van de zestiende eeuw. De naam komt het eerst voor in 1570. Het Annabos heet dan een nieuwe plantage van 25 bunder (32 hectare) te zijn. Blijkbaar was het bos er ook al in 1564, toen ten oosten van de gemeynte van Geersbroek "des princen van Oraengien nyeuw bosch" gesitueerd werd.²³⁶ Het bos moet dus tussen 1551 - 1564 aangeplant zijn. Gezien de gegevens van de bodemkaart gebeurde dat in een heidelandchap. Op de kaart van de Bavelse tienden uit 1669²³⁷ staat het bos in volle omvang aangegeven.

Na 1564 heeft het Sint Annabos tal van kleine wijzigingen ondergaan. In 1649 was het Puttenbos nog een particulier stukje bos.²³⁸ Het Puttenbos is met wallen omgeven: het was aanvankelijk een beboste heining in de heide. Door die wallen is het nu nog in het Sint Annabos herkenbaar. In 1698 werd een kavel van het Sint Annabos door de domeinen afgestaan aan de Nonnen van Vredenberg ten behoeve van de vlakbij gelegen hoeve Woestenberg, in ruil voor het perceel aan het Ulvenhoutse Bos. Van dit kavel was toen slechts een randje bebost.²³⁹ Vooral aan de oostzijde zijn nog enkele bospercelen bijgekomen. Eén zo'n perceel werd in 1732 genoemd: het Buitenbos, omdat dit bosperceel "los" in de heide lag.²⁴⁰ In 1819 omvatte het Sint Annabos 83 hectare. De grens van het Sint Annabos tegen het eigenlijke Geersbroek wordt gevormd door een "dijkje". Dit dijkje ligt er nu slecht onderhouden bij en er loopt een pad overheen. Het dijkje loopt op korte afstand van de Broekdreef die eveneens langs de rand van het (Geers)Broek loopt.²⁴¹ Op de grens tussen het Sint Annabos en Valkenberg ligt nog een duidelijke wal. Die wal zal niet bij een bosuitbreiding van na 1774 horen, maar de buitenwal van Valkenberg zijn!²⁴² Vermoedelijk was heel het bos rondom met een walletje omgeven.

In 1699 werd er een boer in het Sint Annabos vermeld. We moeten die situeren op de hoek van de Royaal Dreef en de Valkenbergse Dreef. De boerderij is tussen 1699 en 1746 afgebrand en werd niet meer herbouwd.²⁴³ Het boerderijf tekent zich in het bos nog af door een zware L-vormige wal. Het perceel is gewoon bebost. Omdat de ooit agrarisch gebruikte percelen nog als enkeerdgronden te herkennen zijn²⁴⁴, moet deze boerderij geruime tijd bestaan hebben en kan ze dateren van vóór de bosaanplanting: het was dan een bewoonde heining in de heide, net zoals de nabije Woestenbergse Hoef of de Leeuwerik.

De centrale dreef van het bos heet de Royaal Dreef. Deze dreef heeft een breedte van 27 meter (5 lange roeden) en werd al voor 1649 aangelegd.²⁴⁵ Ook het "halsje" van het Sint Annabos, de verbinding tussen het Ulvenhoutse Bos en het Sint Annabos, werd in het bosbeheer bij het Sint Annabos gerekend. Centraal in het halsje ligt de Sint Annadreef, die als een dam het dal van de Broekloop oversteekt. Het bruggetje over de loop werd het Bavel's Schoor genoemd. Een schoor is een eenvoudige houten brug,

---

234. Hallema, 1962, zie echter: NAG, NDR 8192; Van Delft, 1989.

235. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 17.

236. Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 127.

237. Kaart van de tienden van Bavel, 1669.

238. Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.

239. Buiks, 1983 - 1988, deel 10, 46.

240. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 36.

241. En niet naar het Broek! Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 34.

242. Kaart van het St. Annabos, 1774.

243. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 59.

244. Bles, 1987.

245. Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.

waarbij het brugdek geschoord wordt door schuine balken die op de beekoevers rusten. Nabij deze plek worden bos en beekdal nu door autowegen doorsneden. In 1758 wilde de Domeinraad een verbindingslaan met eikenbomen aanleggen tussen het Sint Annabos en het Chaambos. Alhoewel besloten werd daartoe gronden aan te kopen, lijkt deze dreef toch niet aangelegd te zijn.²⁴⁶ Misschien dateert de Lange Dreef in het Chaambos uit deze tijd, want die is gericht op het brugje over de Geersbroekse Loop.

Het Ulvenhoutse Bos wordt doorsneden door tal van beekjes. Ook in het Liesbos, Chaambos en bij Valkenberg vinden we een aantal beekjes. Dat lijkt wel typisch voor de oude bosgebieden die steeds bleven bestaan. In het Sint Annabos komen helemaal geen beekjes voor. Wel liggen er langs de dreven gegraven sloten, maar van natuurlijke beekjes is geen sprake. In het Sint Annabos zelf kwamen in 1774 percelen met hakhout, met dennen en enkele met opgaande eiken voor. Ook opgaven uit 1814 spreken van veel hakhout, maar ook van 60 of 70 jarige mastbomen. Ook toen waren er nog wat eiken, terwijl de Beukendreef en de Berkendreef wel ooit beplant zullen zijn geweest met beuken en berken. De perceelsnaam Breemt wijst op het voorkomen van brem.²⁴⁷ Het perk De Geren in het Sint Annabos stond in 1819 vol schaarhout.²⁴⁸

In 1619 werd begonnen met de modernisering van het **Liesbos**. Allereerst werd het bos aan de zuidoostzijde vergroot, door een reeks boerenpercelen van Bagven en de tussenliggende wegen bij het bos te voegen.²⁴⁹ Weliswaar werd met de verkopers een koopsom overeengekomen, maar nog in 1632 en zelfs 1651 waren die bezig om dat geld daadwerkelijk uitbetaald te krijgen.²⁵⁰ Het aldus vergrote bos werd geheel omgeven met een wal en een gracht, met daarbuiten een brede met bomen te beplanten weg. Mogelijk werd hetzelfde profiel aangehouden als hiervoor de rechthoek in het Mastbos beschreven is. Door deze omgrachting werd de Leurse Baan aan de noordkant van het bos waarschijnlijk een eindje noordwaarts verlegd. Binnen het bos werden in eerste instantie twee elkaar loodrecht kruisende dreven aangelegd: de Nieuwe Dreef en de Huisdreef. In het bos stond een jachtopziendershuis van de heren van Breda: de "huijsinge van het Liesbos". De nieuw toegevoegde percelen werden bebost. In een latere fase, maar nog in de zeventiende eeuw, werden min of meer evenwijdig aan de twee eerste dreven nog meer dreven aangelegd, zodat het bos in een aantal vrijwel rechthoekige perken verdeeld werd. Een van de dreven werd op de toren van Breda gericht.

Het bos lijkt vooral als jachtbos beheerd te zijn, gezien de taak van de boswachter en de klachten uit 1709 dat wilde zwijnen, herten en ander wild gedierte uit het bos de omgeving teisterde. De omwonenden vroegen dat de dienders op dat wild zouden schieten. Bovendien informeerden ze bedeesd waar het geschoten wild naar toegebracht moest worden.²⁵¹ In het bos zou al in de zeventiende eeuw een reigerkolonie gezeten hebben. Twee perken in het bos zijn daarnaar genoemd: de Grote en Kleine Reigerij. Men joeg met valken op reigers.²⁵²

Toch zijn er ook aanwijzingen voor op houtteelt gericht beheer. In 1653 was er sprake van een houtvester en plantagemeester en in 1662 probeerde Jacob Beens de domeinen te paaieren met het idee om langs de Zanddreef, die toen juist aangelegd werd, een vaart naar de Mark aan te leggen, waarlangs het hout uit het bos gemakkelijk afgevoerd zou kunnen worden. Dat plan zou Beens' ontginningsproject op Overveld overigens tevens van een mooie mestaanvoertroute voorzien. Het plan is niet gerealiseerd.²⁵³

---

246. NAG, NDR 7954, f 606.

247. Buijs, 1983 - 1988, deel 4, 34.

248. Buijs, 1983 - 1988, deel 4, 45.

249. Kaart van het Liesbos, 1619.

250. NAG, NDR 7954, f 380-392.

251. NAG, NDR 7954, f 420.

252. Otten, 1995a, 100.

253. NAG, NDR 7954, f 397 - 401: Beens protesteert eerst tegen de doortrekking van de Zanddreef over zijn gronden, maar komt even later met dit alternatieve plan.

Bebossingsijver vanaf 1770

In het Liesbos, Mastbos, Ulvenhoutse Bos, Chaambos en het Sint Annabos was het beheer gericht op een regelmatige oogst van hakhout en opgaande bomen, terwijl er ook gejaagd moest kunnen worden. Men streefde er dus een stabiele situatie na. Lange tijd grensden deze bossen (met uitzondering van het Liesbos) aan het begin van een groot heidegebied dat helemaal doorliep tot bij Meer en Riel. Met het doordringen van de achttiende-eeuwse vernieuwingsbeweging van de Verlichting tot de denkwereld van de hogere kringen kwam aan de aanvaarding van die schijnbaar door God gegeven situatie een einde. In de kringen van de grootgrondbezitters circuleerden ideeën over het tot nuttig gebruik brengen van al die "vage en onnutte" gronden. In 1773 leidde dat in de Zuidelijke Nederlanden tot een decreet van Maria Theresia dat de bebossing van de heide beval. Nu had de keizerin wel niets te zeggen over Staats-Brabant, de ideeën circuleerden wel degelijk de grens over. Het intellectuele wereldje is nu eenmaal altijd internationaal. Tegen deze achtergrond moeten we niet alleen de inrichting van Valkenberg als model-landgoed zien, maar ook de aanleg van nieuwe prinselijke bossen ten zuidoosten van het Sint Annabos en de uitbreiding van het Mastbos langs de Galderseweg.

Een document uit 1769²⁵⁴ beschrijft hoe men te werk moest gaan bij de aanleg van een nieuw stuk bos ten noordoosten van Valkenberg. Allereerst werd het te bebossen terrein uitgemeten en werd het met hoekgreppels aangeduid. Iedere hoekgreppel bestond uit een L-vormige greppel waarvan de poten 1 roede (5,7 meter) lang waren. De greppel was aan de bovenzijde 1,7 meter en onderin 1 meter breed. Vervolgens werden de hoekgreppels verbonden met een doorgaande greppel en wal. De wal moest 2,1 meter hoog zijn, gemeten uit de bodem van de greppel. Op de wal moesten berken geplant worden, één voet uit elkaar. Later zou men de takken tot een dichte haag vlechten. Door het bos werden "corresponderende op de torens van Breda en Alphen" wegen uitgezet, als ook nog wat zijwegen. Pas als het terrein op die manier gereed gemaakt was, begon men met het ploegen van de bodem en het zaaien van mastzaad, boekweit en spurriezaad. Beide laatste gewassen dienden een beschermend bladerdek te leveren om de jonge boompjes in het eerste jaar tegen sterke wind en zonneschijn te beschermen. Boekweit geeft met zijn blad erg veel schaduw, maar vriest bij de eerste vorst gegarandeerd kapot. In het tweede jaar moesten de boompjes op eigen kracht verder... Als de masteboompjes één voet hoog waren moest men er stek uit halen om die in rechte rijen langs de wegen te planten. Typisch voor deze nieuwe bossen is dat er geen herkenbare beekjes in voorkomen, maar wel nog de oude hoogten en laagten van de heide. Alhoewel het de bedoeling was om wegen gericht op de torens van Breda en Alphen aan te leggen, blijkt dat niet gerealiseerd te zijn. Als hoofdas werd de verlengde Royaal Dreef genomen.

Ten behoeve van een beter beheer van het **Liesbos** vervaardigde F. Coolen in 1782 een nieuwe kaart van het bos.²⁵⁵ Het bos heeft dan in grote trekken al zijn huidige vorm. In het bos blijken weinig echt oude bomen voor te komen: er wordt blijkbaar in een vast rotatieschema gekapt. In 1819 waren de oudste bomen 80 jaar oud. Heel wat perken waren beplant met hakhout.²⁵⁶ Ten noorden van het boswachtershuis lag de kwekerij. In 1843 werd het huis herbouwd als jachthuis voor prins Frederik. Er werd een verdieping op gezet, de ramen werden gemoderniseerd en de gevels wit gepleisterd. Tegenover het huis ligt het zogenaamde Engelse Park. Dit "dagrecreatieterrein" is nu een groot grasveld met hoge bomen, doorsneden met een slingervijver. Vroeger lagen er ook slingerpaadjes met rustieke bruggetjes over de vijver. De beplanting bestond deels uit struikgewas. Het Engelse Park werd in de jaren 1845-1846 aangelegd.²⁵⁷ In die zelfde tijd werd voor de boswachter een nieuwe woning gebouwd: voor hem was op het grote huis immers geen plaats meer. Bovendien werd de toegang tot het bos veranderd, waarvoor er een schuine dreef langs de boswachterswoning aangelegd werd. Al eerder, denkelijk in 1802, werd daar vlakbij een sierstructuur van beukenbomen aangelegd. Rond 1900 waren de bomen wel op hun mooist zichtbaar omdat ze hoog uittorenden boven de lagere bomen eromheen. De indrukwekkende structuur kreeg de naam De Tempel. Nu resten er nog delen van de grote beuken: het is een bomenkerkhof geworden dat door dolende geesten wel voor een Keltisch heiligdom versleten wordt. Ten westen van het Jachthuis lag rond 1900 een doolhof waar eerder een boomkwekerij geweest

---

254. NAG, NDR 7954, f 755.

255. Kaart van het Liesbos, 1782.

256. Buiks, 1999d,81.

257. Otten, 1995a, 103 - 104.

was. Het bos was toen dus al enigszins ingericht voor het opkomend dagtoerisme.²⁵⁸

In deze periode werd het **Mastbos** aanzienlijk vergroot. Op het eind van de achttiende eeuw hebben de domeinen de hand weten te leggen op de heideterreinen van de grote hoeven langs de Mark: Nieuwenhuis, Schoondonk, Blauwe Kamer. De Domeinraad wenste alleen de goedkope heide te kopen en niet de rest van de hoeven. In 1786 werden de drie hoeven daarom door de rentmeester van de heer van Breda op eigen naam gekocht. Na een dubbele taxatie verkocht hij de 110 hectare heidegronden aan de Domeinraad en deed hij de rest van de hoeven zelf van de hand.²⁵⁹ Er werd een plan opgesteld om de verworven heideterreinen te bebossen en er enkele nieuwe dreven aan te leggen.²⁶⁰ Het van de hoeven afgenomen heideterrein blijkt in 1840 inderdaad grotendeels bebost te zijn doch twee van de vier nieuwe dreven kwamen niet tot stand. Alleen een grote natte plek ter plaatse van de latere schietbaan was nog heide en ven. Ook aan de zuidzijde van de rechthoek was in 1840 een aantal punten heide bebost. De strook duinen langs de Galderseweg was al voor 1788 bebost.²⁶¹ Rond 1800 is er dus hard gewerkt aan het bos en wellicht zijn er toen ook meer dreven aangelegd. Spierings vermoedt dat dit gebeurde nadat in 1800 een zware novemberstorm veel bomen omvergeblazen had. In 1819 was het bos in 19 perken verdeeld.²⁶²

In de resterende negentiende eeuw lijkt het bos min of meer spontaan uitgegroeid te zijn over de randen van de Galderse Heide. Na 1900 ging dat proces voort. Toen raakte ook de schietbaan grotendeels bebost, evenals het centrale deel van de Galderse Heide. In het zuiden werden enkele vennen drooggelegd en voor landbouwdoeleinden ontgonnen. In het bestaande bos werden door Van Schermbeek allerhande vernieuwingen doorgevoerd die hebben bijgedragen aan de functie van het Mastbos als recreatiebos voor Breda. Binnen de min of meer rechthoekige perken werden slingerende paden aangelegd, her en der opgesmukt met een zijje. In 1898 werd een kroningsboom geplant.²⁶³ Tegelijk werd de Boulevard (de huidige Baronielaan) aangelegd, een luxueuze verbindingsweg tussen Breda en het Mastbos. Langs de noordrand van het Mastbos verrezen enkele hotels.

Het **Ulvenhoutse Bos** kreeg in deze periode een nieuw drevenstelsel. Op een kaart van 1698 staan nog de oude kromme Huisdreef en de rechte Sint Annadreef ingetekend.²⁶⁴ Deze dreven zijn vermoedelijk al aangelegd in het begin van de zeventiende eeuw, toen ook de huidige inrichting van het Mastbos en het Liesbos en het nabije Sint Annabos tot stand kwam. Omdat de dreef door het Ulvenhoutse Bos enigszins krom was terwijl de Sint Annadreef en de Royaaldreef beide kaarsrechte wegen zijn, zullen deze niet gelijktijdig aangelegd zijn. De rechtstrekking waardoor de huidige Nieuwe Dreef en Huisdreef ontstonden, dateert waarschijnlijk van kort na 1751.²⁶⁵ Rond 1800 lijkt er een aantal nieuwe dreven aangelegd te zijn. Deze werden smaller aangelegd dan de oude hoofd dreven. De verlengde Nieuwe Dreef (richting Bavel) was 14 meter breed, de overige dreven waren 8 meter breed. De Bunt dreef, Acaciadreef en Frambozen dreef zijn vermoedelijk genoemd naar de begroeiing ter plaatse. De Torendreef is gericht op de Grote Torens van Breda, al is daarvan weinig te zien met de huidige hoge bomen. De Kruisdreef staat haast haaks op de Huisdreef. De Kerkdreef is - anders dan de naam doet vermoeden - niet gericht op de schuurkerk van Ulvenhout of de kerk van Bavel. Veel van deze dreef-namen zijn negentiende-eeuws.²⁶⁶ Ook hier kan de storm van november 1800 "ruimte" geschapen hebben voor de aanleg van dreven. Ten behoeve van het bosbeheer werd in 1783 een overzichtskaart van het Ulvenhoutse en Sint Annabos gemaakt.²⁶⁷ In dit vochtige bos werd veel hakhout gekweekt, met daartussen en vooral langs de dreven opgaande bomen (eik, beuk), Voorts is er sprake van allerlei andere houtsoorten. Een beschrijving uit 1819 geeft heel veel hakhout op en daarnaast en tussendoor mast, eikenbomen, eikenheesters, els, berk, beuk, essen en wilgen. Er was een kwekerij waar heesters en plantsoen gezaaid werden en verder

---

258. Otten, 1995a, 103 - 110.

259. Buiks, 1983 - 1988, deel 21, 24; deel 23, 128, 147; NAG, NDR 723; 8193: de hoeven werden verkocht op 18 februari 1789, de heide werd daags daarop aan de heer verkocht: de rentmeester nam dus geen risico!

260. Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786; met bijhorend dossier in NAG, NDR 723.

261. Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786.

262. Spierings, 1990.

263. Otten, 1998a.

264. Kaart van het Ulvenhoutse en St. Annabos en omgeving, 1698.

265. NAG, NDR 7954, f 607.

266. Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 104 - 108.

267. Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.

gekweekt totdat ze uitgezet konden worden. Langs de dreven stonden behalve weer hakhout ook eiken, beuken, populieren. De oudste bomen waren 60 jaar oud.²⁶⁸ Blijkbaar was er een strak exploitatiesysteem dat voorzag in regelmatige kap en herplanting met zelf opgekweekt zaaigoed.

Rond 1900 werd het bos verrijkt met enkele kronkelpaden ten gerieve van de wandelaars. Bovendien werd in 1898 een Wilhelminaboom geplant en later nog een Julianaboom en enkele Prinsessebomen. Deze laatste hebben het niet goed gedaan en zijn onlangs vervangen door nieuwe exemplaren.²⁶⁹

In het **Chaambos** werden in de achttiende eeuw twee kruisende dreven aangelegd, met nog wat neven-dreven. In de Kruisdreef stonden in 1819 312 oude en zware mastbomen.²⁷⁰ Er lag een perceel genaamd de Moerputten (1843). Blijkbaar is hier turf gewonnen.²⁷¹ Het Looheiveld lijkt identiek aan het Groot Heiveld aldaar. Het betreft tevens een oude naam! Lo duidt op een open plek in bos of een niet te dicht bos op hogere grond.²⁷² Het woord kan ook duiden op de rand van een bos dat geleidelijke opener wordt. Vanuit Geersbroek was het bos bereikbaar via de Boschweg.

Ten zuidoosten van het Sin Annabos werden vanaf 1770 **nieuwe bossen** aangelegd. Met de berichten over die nieuwe bosaanplant is er echter een probleem: wáár was men bezig? Ieder opnieuw ingezaaid bos heet namelijk Nieuwbos! Buiks geeft enkele berichten die er op wijzen dat het om percelen gaat ter weerszijde van de Royaal Dreef pal naast het Sint Annabos. Het Nieuw Bos tussen Ginneken en Gilze mat in 1819 59 bunder 256 roeden (77 ha). De aanplant lijkt in 1779, 1789 en 1794 gebeurd te zijn. Dit perceel lag ten noordoosten van de Royaal Dreef en heette Leeuwerikenperk. Blijkbaar was het genoemd naar de in de periode 1549 - 1569 gebouwde hoeve De Leeuwerik aan die zijde.²⁷³ Aan de zuidwestzijde van de Royaal Dreef lag het Doverijtsperk. Aan die kant zijn inderdaad enkele kommen die oude rijten kunnen zijn.²⁷⁴ Dit lijkt het eerste Nieuwbos te zijn dat nog in Ginneken en Bavel lag en is vermoedelijk identiek met het bos dat vanaf 1769 aangelegd werd. In 1772 werd gewerkt aan een aansluiting van dit nieuwe bos aan het Sint Annabos, waarvoor weer grond aangekocht moest worden.²⁷⁵ Er was toen al een Leeuwerikse Dreef waarvan de bomen geveld en verkocht konden worden.²⁷⁶ Vermoedelijk is dat het dreefje dat van de Royaal Dreef richting hoeve De Leeuwerik loopt.

Op latere kaarten staat de naam Nieuw Bos langs het verlengde van de Royaal Dreef onder Gilze, ter hoogte van Valkenberg ingetekend. Dit lijkt een tweede Nieuw Bos, dat bovendien niet direct een groot succes werd: rond 1900 was een deel ervan opnieuw heide! Dit tweede Nieuwbos werd mogelijk rond 1800 gesticht.

De domeingronden strekten zich nog een heel eind ten zuidoosten van het Nieuwbos uit. Daar werd pas in 1892 met grootschalige bebossing gestart.²⁷⁷ Tegen die tijd werd vooral den aangeplant, terwijl eerder in de negentiende eeuw nog gemengd bos, naaldhout en loofhout, gebruikelijk was. Het vooruitzicht om mijnhout te kunnen leveren leidde tot een concentratie op dennehout. Nu de mijnen dicht zijn, is deze bestemming weggevallen. De bossen worden nu vooral als "natuur" gewaardeerd en niet meer als een economische productie-eenheid. De aanplant geschiedde destijds bij een aanmerkelijk hogere grondwaterstand dan nu. Dit kan betekenen dat heraanplant (na kap of stormschade) thans vrij moeilijk aanslaat.

---

268. Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 104 - 107.

269. Otten, 1998a.

270. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 68.

271. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 73.

272. Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 146.

273. Buiks, 1983 - 1988, deel 10, 56; de hoeve staat afgebeeld op de Kaart van de tienden van Bavel, 1669. Voor de datering: Buiks, 1998 - 99.

274. Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 40, 75.

275. Het betrof percelen heide die in 1697 uitgegeven waren. NAG, NDR 7954, f 763 met Kaart van vijf percelen op de heide tussen Gilze en Chaam, 1697.

276. NAG, NDR 7954, f 758.

277. Spierings, 1990. Te zien op blad 645, verkend 1896 en herzien 1916, van de topografische kaart 1:25.000: "In aanleg voor bebossing".

4.6 De lanen naar de bossen

In de jaren 1624 - 1625 en 1637, tijdens langdurige belegeringen van Breda, werd er in de omgeving van de stad veel verwoest. De wederopbouw kwam pas goed van de grond toen de vrede in zicht kwam: vanaf 1646. Opnieuw was het de heer van Breda die grootse structuren liet aanleggen. Van de stad naar het Liesbos en het Mastbos werden dreven aangelegd. Waar nodig werd grond gekocht of een oude baan gefatsoeneerd, voor de rest werden bestaande wegen opgewaardeerd. Zo werd de Haagstrate (1800 meter, van Breda tot de kerk van Princenhage) gebruikt, evenals nog 700 meter weg ten westen van de kerk. Vanaf het huidige Princeville tot de volgende knik in de Liesboslaan werd echter dwars over bestaande akkers een nieuwe weg van 700 meter lengte aangelegd. Bij die knik sloot deze aan op de oude Heistraat om ruim 500 meter verderop op de zuidoosthoek van het Liesbos uit te komen.²⁷⁸ Daar werd aangesloten op de dreven die om het bos liepen. Vanaf de kerk van Princenhage werd een tweede tak aangelegd richting Mastbos. Om een bocht in de bestaande wegen te vervangen door een recht wegvak, werd tussen de Heuvel en het huidige Mirabelle ook een nieuw wegvak aangelegd, met daarin twee bruggen: over de Bieloop en over de vrijwel gelijktijdig aangelegde Bredase Turfvaart.²⁷⁹ Verderop werd een brede sloot, die in het midden van de oude weg lag, gedempt. Met een haakse bocht bij de Prinsenhoeft in 't Hout en een boog rond het aloude Peerdsbos kwam de weg aan de Houtbrug. Van daaraf werd een nieuwe rechte baan aangelegd naar het Haagse Hekken (Boshek). De oude weg liep er met een reuze bocht vlak langs de Weerijs. Deze wegen werden beplant met bomen en met een vaste breedte opgemaakt. Het laatste stukje dreef naar het Boshek, dat op de toren van Princenhage gericht is, laat nog zien hoe majestueus een laan met vier (of zes) rijen bomen is.²⁸⁰ De hele dreef van de kerk van Princenhage tot het Boshek was 2650 meter lang.

De Royaal Dreef door het St.-Annabos is vanouds weliswaar royaal opgezet met een breedte van 27 meter (5 lange roeden), maar toch slaat het Royaal ergens anders op. De gemalin van Willem II heer van Breda was Mary Stuart, een dochter van de Engelse koning Karel I. Bij de dood van Willem II was zij nog maar 19 jaar en had ze nog een heel leven voor de boeg. Zij liet zich graag de "Princesse Royaal" noemen. Ze heeft her en der in de Baronie aanleiding gegeven tot namen als de Royale Moer, Princesse Moer en hier: Royaal Dreef. We moeten de naam van de dreef dus in het derde kwart van de zeventiende eeuw dateren. De dreef is evenwel ouder, want ze staat al op een kaartje uit 1649.²⁸¹ Via de St.-Annadreef en de Huisdreef door het Ulvenhoutse Bos sloot de Royaaldreef ter hoogte van de Prinsenhoeft van Ulvenhout aan op de steenweg.

Later in de zeventiende eeuw, rond 1683, volgde bestrating van de voornaamste uitvalswegen van Breda naar Princenhage, naar Ginneken en Teteringen.²⁸² Later werd de bestrating verlengd tot bij Princeville, de Biebrug tot in Ulvenhout. Ook dit droeg bij aan de samenhang tussen stad en landgoederen. Overal kwamen er opgaande bomen langs de nieuwe kasseiwegen te staan. Waar mogelijk hebben zij op de landgoederen en buitenplaatsen oprijlanen aangelegd die aansloten op deze moderne en indrukwekkende wegen. Dit is te zien bij Zoudtlandt, Zuilen en de hoeve in 't Hout. Bij Valkrust, Mon Plaisir en Grimhuizen kwam de steenweg haast pal voor de deur. Ondanks de korte afstand had Valkrust een mooie oprijlaan vanaf de Ulvenhoutselaan.

4.7 Zichtlijnen

Net als de particuliere landgoedeigenaren, lieten de ontwerpers en inrichters van de prinselijke landgoederen en bossen zich leiden door het principe van de zichtlijnen. Vanaf het Twaalfjarig Bestand zijn daarvan de resultaten aantoonbaar. Deels zijn ze nog steeds te aanschouwen. Bij de bouw van het Speelhuis te midden van een Sterrebos op de Belcumberg, werd één van de dreven gericht op de toren van Breda. In dezelfde jaren werd ter vergroting van het Mastbos de grote rechthoek uitgezet. De westkant daarvan is gericht op de toren van Princenhage, net als de dreef bij het Haagse Boshek. De

---

278. Leenders, 1999d.

279. Leenders, 1971g.

280. Leenders, 1986m.

281. Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.

282. Brekelmans, 1942; Kappelhof, 1972.

vermoedelijk wat oudere Bouvignelaan is op de toren van Breda gericht. Bij de latere drevenaanieg in het Liesbos werd een dreef eveneens op de toren van Breda gericht. Omstreeks 1800 kreeg ook het Ulvenhoutse Bos een Bredase Torendreef, terwijl de hoofdtoegang tot dat bos, de Nieuwe Dreef, sinds 1751 een zichtlijn tussen de Ulvenhoutse Prinsenhoeft en de kerk van Bavel vormt.

5 Het landgoederenlandschap rond Breda

5.1 De wisselwerking tussen particuliere en prinselijke landgoederen

De grote realiseringen op de Bredase domeingronden hebben onmiskenbaar hun uitstraling gehad op de particuliere landgoederen. Graaf Hendrik III introduceerde in Breda de ontwerpen van de Renaissance in de nieuwbouw van zijn kasteel, het bijbehorende Valkenberg en zelfs aan delen van de Grote Kerk. Dat straalde al direct af op het Huis van Brecht dat pal naast het kasteel staat. Thomas Vincidor de Bologna zou ook de bouwmeester van dit huis zijn²⁸³, al zal zijn betrokkenheid wel de colonnade en niet het meer middeleeuwse deel van het huis betroffen hebben. Het is dan goed denkbaar dat ook het rond 1540 nieuw gebouwde Bouvigne (toen ook Huis van Brecht geheten omdat het van dezelfde eigenaar Jan van Brecht was) Renaissance trekjes gehad heeft of zelfs de hand van de Italiaanse meester heeft mogen voelen. Na de afronding van dat complex heeft Bouvigne ook met zijn grote rechte lanen, waarvan een met zichtlijn op de Grote Toren van Breda, zeker model gestaan voor vele andere landgoedontwerpen. De tuinaanleg die in 1621 bij Bouvigne aanwezig was, lijkt gekopieerd in de tuin van Grimhuizen te Ulvenhout. Vanaf 1614 was Bouvigne prinselijk bezit.

In de jaren 1646 - 1660 worden rond Breda grote terreinen min of meer rechthoekig in "perken" verdeeld. Het mooiste voorbeeld is het Liesbos, maar het zelfde patroon vinden we terug in de ontginningen van Beens en Cannaerts op Overveld, en in de ontginning van het Bavel's Broek bij Ijpelaar. De verkaveling van de veel kleinere Aard van Princenhage lijkt een afgeleide van deze inrichtingswijze. Aan deze inrichtingswijze kunnen we de naam van Christoffel Verhoff verbinden, landmeter te Breda. Hier is het de landmeter die zijn diensten aan zowel de prins als de heren aanbiedt en zo een zekere eenheid bewerkstelligt.

Buiten Bouvigne bezat de prins bij Breda geen gewone landgoederen, wat het moeilijk maakt om verdere uitstraling van vormtaal te traceren. Wel verschaftte de prins vanaf 1646 met de aanleg van dreven naar het Liesbos en het Mastbos en vanaf 1683 met de bestrating van de uitvalswegen van Breda een basis waarop verschillende landgoederen hun toeritten konden aansluiten. Er ontstond zo een netwerk van bomenrijke lanen dat, zeker gezien vanaf de weg, de streek een aangenaam karakter gegeven moet hebben.

5.2 De internationale tuin- en parkmode

In de inrichting van landgoederen, en met name dan in die van park en tuin en in de bouwwijze van het hoofdgebouw, weerspiegelt zich de internationale "mode". Die golft op en neer tussen open en gesloten, tussen formeel en informeel. In hoeverre werd die mode te Breda op de voet gevolgd? Liep de omgeving van Breda op de mode vooruit of er bij achter? Het is moeilijk hierop een afdoend antwoord te geven. Voor onderzoek is veelal alleen de situatie van 1830 en later voor alle landgoederen bekend. In het gebied direct rond en ten zuiden van Breda is de situatie gunstiger dankzij een groot aantal goede oude kaarten, die de periode vanaf 1621 beslaan. In het begin van de negentiende eeuw vertonen oudere landgoederen zowel nieuwe als oude elementen, onder meer dor de aanwezigheid van eeuwenoude bomen. Dankzij dit rijke kaartmateriaal is het mogelijk om onder het thans dominerende inrichtingstype

---

283. Brekelmans, 1997a, 27.

de sporen van de voorgaande structuren te herkennen. Zelfs is het dan mogelijk om terug te kijken naar de toestand van voor de landgoedaanleg.²⁸⁴

In de streek om Breda zijn enkele perioden met sterke landgoedvorming of omvorming opgetreden. De eerste periode bestrijkt de periode 1515 - 1565, de tweede het Twaalfjarig Bestand (1609 - 1621). Veel landgoederen kwamen tot stand in de jaren 1646 - 1700. De activiteit neemt vanaf 1770 plots weer toe, tot even na 1800. In de tweede helft van de negentiende eeuw volgde de laatste grote landgoederenperiode. Deze activiteitsperioden lopen niet geheel parallel met de gangbare stijperiodes.

De tuin van het kasteel van Breda, het Valkenberg, werd in 1531 ongetwijfeld volgens de allernieuwste en mogelijk elders in de Nederlanden zelfs nog niet vertoonde inzichten ingericht. Daar zal sprake geweest zijn van vooroplopen in de ontwikkeling, omdat rechtstreeks een vreemde kunstenaar (Thomas Vincidor da Bologna) werd ingeschakeld. Interessant is dat tuin en kasteel door dezelfde kunstenaar ontworpen werden.

Voor het goed gefundeerd thuisbrengen van de stijl van gebouwen, tuininrichting, parkaanleg en zelfs landschapsinrichting in de stijlen die daarvoor (inter)nationaal erkend zijn, is nog veel onderzoek naar de vormgevingsgeschiedenis van de landgoederen rond Breda nodig. We volstaan hier met enkele schetsen van wat we menen te ontwaren.

Op de kaart van het Mastbos en omgeving door Lips, 1621, heeft Bouvigne een rechthoekige omwaterde tuin, verdeeld in rechthoekige perken. Deze tuin zal uiterlijk in 1611-14 aangelegd zijn, toen het huis herbouwd werd. Ook bij Grimhuizen tekent deze kaart zo'n ruitenstructuur.²⁸⁵ De verdeling van bossen en van te ontginnen terreinen in rechthoekige perken gescheiden door dreven zoals toegepast in het Liesbos en het Mastbos, lijkt een extreem uitvergroete versie van dit soort tuinen te zijn. Het Ruitenbos was dan een "tussenmaatje" tussen beide extremen. Al deze structuren werden gerealiseerd of minstens begonnen voor 1625. De inrichting van grote terreinen in min of meer rechthoekige perken kan ook tot deze stijlperiode gerekend worden: Liesbos, Overveld en Bavelbroek (1620 - 1660) zijn er voorbeelden van.

De Schotse landgoedeigenaar Lauder legde op Daasdonk een zeer lange structuur aan, symmetrisch rond de hoofdas. Details over de inrichting kennen we helaas niet. Zichtlijnen, zoals de dwarsas bij Daasdonk, komen bij Breda al vanaf 1611-1618 volop voor. "Sterrebossen" komen bij Breda bijzonder vroeg voor: bij het Speelhuis al in 1618-20, terwijl in 1646 het vernielde en van voor 1621 daterende Ruitenbos herplant werd als een sterrebos.

De landgoederen Valkenberg, Luchtenburg, Hondsdonk, Heilaar en De Emer werden in de periode 1750 - 1815 heringericht. Daar de landgoedeigenaren aanzienlijke stedelingen of militairen waren, die op de hoogte waren van de ontwikkelingen van hun tijd, zien we in de achttiende eeuw dat zij op hun landgoedhoeven allerlei landbouwkundige experimenten beginnen te doen. Op die experimenten houden ze graag toezicht, zodat de hoeve niet al te ver van het huis moet staan. Dat past wel bij de stijl van die tijd, volgens welke weiden en akkers in de tuin/parkomgeving ingepast kunnen worden. Men moet die landbouwexperimenten niet onderschatten. Enkele van de eerste Canadase Populieren van de Lage Landen stonden op het landgoed Valkenberg.²⁸⁶ Walvistraan en salpeter werd over de Bredase Turfvaart naar het landgoed De Moeren in Zundert gebracht. Langs die zelfde vaart kwam toen ook een ijzerpletterij tot stand: de IJzermolen op de grens van Princenhage en Rijsbergen.²⁸⁷

Na 1815 werden de landgoederen verder omgewerkt volgens jongere stijlen. De zichtlijn van Burgst loopt over een beeld dat het jachtrecht van Burgst verbeeldt en het kapelletje van Gageldonk, naar de toren van Breda. Kleinschalige voorbeelden zijn er in Wolfslaar, Valkrust en Anneville, en in de negentiende-eeuwse herinrichting van het Valkenberg in Breda. Groter werd een en ander aangepakt bij Hondsdonk, waar de oude structuur goeddeels vergraven werd om er een nieuw uitzicht aan te geven.

Bracht de late achttiende eeuw landbouwexperimenten op de landgoederen, de negentiende eeuw bracht er beginnende industrie. Op het landgoed Valkrust werd een kunstwolfabriek opgericht die korte tijd met veel opzien draaide. Nog opzienbarender was het snelle failliet. Een wat eenvoudiger bedrijf bleef daarna nog geruime tijd voort bestaan. Ook het voormalige St. Laurentiusziekenhuis kwam uit dit

---

284. Leenders, 1999b.

285. Afgebeeld bij Jansen, 1996 – 97c, 78.

286. Buis, 1985, 871 - 885.

287. Van der Hoeven, 1920.

landgoed voort.

Het aardige van het landgoederenlandschap rond Breda is dat zowel van de gebouwen als van de parken en landschappen uit alle stijlperioden vanaf 1600 wel wat bewaard bleef. Wel behoeven die resten vaak een opknapbeurt. Het moet mogelijk zijn om op een rondgang langs een reeks landgoederen zowel verschillende stijlen van tuin-, park- en landschapsbouw, als van landhuisbouw en van de ontwikkeling van boerderij naar landhuis te laten zien. Net zoals een rondgang langs de kerken en kapellen van Meer, Meerle, Meersel, Minderhout, Hoogstraten en Wortel de hele laat-middeleeuwse ontwikkeling van de kerkebouw laat zien, zo zou op een rondgang om Breda de ontwikkeling van het landgoed getoond kunnen worden.

De conclusie op grond van dit voorlopige en eerste overzicht is, dat er rond Breda, net als rond Antwerpen, sprake is van een op de stad geïntereerd en intern sterk samenhangend landgoederenlandschap. In de ontwikkeling daarvan herkennen we ruwweg dezelfde fasen als bij Antwerpen. Wel moeten in de periode 1650 - 1800 de rijke Antwerpse burgers die een landgoed verwerven, bij Breda vervangen worden door militairen die landgoedeigenaar worden. Ook is de schaal van het Bredase landgoederenlandschap wat kleiner dan bij Antwerpen: het bestreken gebied is kleiner, de aantallen zijn kleiner en de omvang van de afzonderlijke goederen is kleiner.

Van het Bredase landgoederenlandschap is voldoende bewaard om die structuur met zorg in de planning voor de toekomst op te nemen. Zelfs zou het landgoederenlandschap als basisthematiek genomen kunnen worden voor de uitbouw van de stad en de modernisering van de landelijke omgeving. Op die manier blijft haast vanzelf het ruimtelijke contact met de stad in stand, terwijl er even vanzelfsprekend de oude landgoederen opgenomen kunnen worden in de nieuwe structuren. Door die landgoederen(resten) te rehabiliteren worden historisch verantwoorde groene rustpunten gecreëerd. Overigens zou een dergelijk planningsconcept, aangevuld met dat van de "Nieuwe Landgoederen", goed aansluiten bij de vier eeuwen oude traditie om steeds weer zichtlijnen op de Grote Toren en andere markante hoge gebouwen aan te leggen. In wezen loopt de traditie van landgoedaanleg toch al door, via de Blauwe Kamer van 1921 en de Klokkenberg van 1950.